

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI DAXILI İŞLƏR NAZİRLİYİ

POLİS AKADEMİYASI

KAFEDRA "CİNAYƏT PROSESİ"

FƏNN: "HÜQUQ- MÜHAFİZƏ ORQANLARI "

ƏYANİ TƏHSİL

M Ü H A Z İ R Ə

MÖVZU № 3. Ədalət mühakiməsi və onun həyata keçirilməsinin əsas prinsipləri

Vaxt : 4 saat.

Mühz : 2 saat

Sem: 2 saat

Tərtib etdi : "Cinayət prosesi kafedrasının rəisi,
polis polkovniki, h.ü.f.d

SƏYYAD AGAYEV

Mühazirə kafedra iclasında müzakirə edilməklə bəyənilmişdir.

Protokol № _____ " _____ " 2021 –ci il

BAKI - 2021.

Mövzu 3. Ədalət mühakiməsi və onun həyata keçirilməsinin əsas prinsipləri

PLAN

1. Ədalət mühakiməsi: anlayışı və fərqləndirici əlamətləri
2. Ədalət mühakiməsi prinsiplərinin anlayışı və sistemi

Ədəbiyyat:

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. 1,7, 12,13,21,24,28, 32, 33, 45, 46,54, 55, 60,61,63,67,69, 71,90, 106, 123, 125,127, 128, 129,133,151-ci maddələr.
2. Azərbaycan Respublikasının “Məhkəmələr və hakimlər haqqında” Qanunu, 10.06.1997-ci il.
3. “İnsan və vətəndaş hüquqlarının və azadlıqlarının təmin edilməsi sahəsində tədbirlər haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 22 fevral 1998-ci il tarixli Fərmanı.
4. Azərbaycan Respublikasında insan hüquq və azadlıqlarının həyata keçirilməsinin tənzimlənməsi haqqında Azərbaycan Respublikasının 24 dekabr 2002-ci il tarixli Konstitusiya Qanunu.
5. Mülki və siyasi hüquqlar haqqında Beynəlxalq Pakt. 14-cü maddə.
6. İnsan hüquqları haqqında Ümumi Bəyannamə. 10-cu maddə.
7. “Vətəndaşların hüquq və azadlıqlarını pozan qərar və hərəkətlərdən (hərəkətsizlikdən) məhkəməyə şikayət edilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikasının 11 iyun 1999-cu il tarixli Qanunu.
8. Azərbaycan Respublikasının Cinayət-Prosessual Məcəlləsi. 10-36, 79-63, 90, 91, 359-380-ci maddələr.
9. Azərbaycan Respublikasının Mülki-Prosessual Məcəlləsi. 6-12-ci maddələr.
10. Azərbaycan Respublikasının Cinayət-Prosessual Məcəlləsi. 286, 297, 306, 310, 311-ci maddələr.
11. Azərbaycan Respublikasının İnzibati Xətalar Məcəlləsi. 4,11, 25, 30-cu maddələr.
12. Dərslik. M.Qəfərov, H.Eyvazov. Hüquq-mühafizə orqanları. Bakı, Qanun, 2011.
13. Məhkəmə və hüquq-mühafizə orqanları işçilərinin dövlət müdafiəsi haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu (11 dekabr 1998-ci il).
14. Dərslik.K.F.Qutüenko, M.A.Kovalyov. “Pravooxranitelğnie orqanı”. Moskva, 1998. səh. 46-74.
15. Ədalət mühakiməsinin rəsmi emblemi haqqında. Azərbaycan Respublikasının Qanunu (22 iyun 1999-cu il).
16. Məhkəmə-Hüquq Şurası haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu (28 dekabr 2004-cü il).
17. Mövsümov C.H. Sovet cinayət prosesi. Dərslik. Bakı, “Maarif”, 1989. 312 səh.
18. Mövsümov C.H. İbtidai istintaq. Bakı, “Maarif” nəşriyyatı. 1973.

19. Bayramov M.A. Azərbaycan Respublikasının məhkəmə hakimiyyəti. Bakı. "Qanun" 2004.
20. Azərbaycan Respublikası Cinayət-Prosessual Məcəlləsinin Kommentariyası. Hüquq elmləri doktoru, professor C.H.Mövsumovun redaktəsi ilə. Bakı, 2008.
21. Eyvazov H.Q. Məhkəmə strukturu və onun fəaliyyəti. "Qanun" jurnalı № 6, 2003, səh. 34-39.
22. Cinayət və hakimiyyətdən sui-istifadə qurbanları üçün ədalət mühakiməsinin Əsas Prinsipləri haqqında Bəyannamə (29 noyabr 1985-ci il).
23. Azərbaycan Respublikasının insan hüquqları üzrə müvəkkili (Ombudsman) haqqında Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyaya Qanunu (28 dekabr 2001-ci il).
24. İşgəncənin, qeyri-insani və alçaldıcı rəftarın və ya cəzanın qarşısının alınması haqqında Avropa Konvensiyası.
25. İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqlarının müdafiəsi haqqında Avropa Konvensiyası (04 noyabr 1950-ci il).
26. Hüquq-mühafizə orqanları əməkdaşları tərəfindən gücün və odlu silahın tətbiqinin əsas prinsipləri (1990).
27. Hakimlərin seçki komitəsi haqqında Əsasnamənin təsdiq edilməsi barədə Məhkəmə-Hüquq Şurasının Qərarı (11 mart 2005-ci il).

G İ R İ Ş

Ədalət mühakiməsi insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarının, dövlət və qeyri-dövlət orqanlarının, vəzifəli şəxslərin hüquqlarının və qanuni mənafeələrinin daha geniş hissəsinin həyata keçirilməsi ilə birbaşa bağlı olan hüquq-mühafizə fəaliyyətinin əsas istiqamətlərindən biridir. Praktiki olaraq bütün digər hüquq-mühafizə orqanlarının funksiyalarının yerinə yetirilməsi ədalət mühakiməsinin vəzifələrinə tabe olunmuşdur. Digər hüquq-mühafizə orqanlarının əhəmiyyətini heç də azaltmadan, beləliklə deyə bilərik ki, bütün hüquq-mühafizə sisteminin mərkəzi təbəqəsi (ürəyi) ədalət mühakiməsidir. Ona görə də, ədalət mühakiməsinin ayrıca mövzuda öyrənilməsinə xüsusi ehtiyac vardır.

Ədalət mühakiməsinin onun prinsiplərini dərinləndirən bilmədən dərk etmək mümkün deyildir. Təsadüfi deyildir ki, müstəqil Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasında bu prinsiplərin əksər hissəsi bir çox maddələrdə əks etdirilmişdir və bu prinsiplər "Məhkəmələr və hakimlər haqqında" Qanunda, Cinayət-prosesual və Mülki prosesual qanunvericiliklərdə daha da inkişaf etdirilmişdir. Bu prinsiplərə aiddir: qanunçuluq; ədalət mühakiməsi həyata keçirilərkən insan və vətəndaş hüquqlarının və azadlıqlarının təmin edilməsi; ədalət mühakiməsinin yalnız məhkəmə tərəfindən həyata keçirilməsi; məhkəmənin qanuniliyinin, səlahiyyətliyinin və qərəzsizliyinin təmin olunması; hakimlərin və andlı iclasçıların müstəqilliyi; hər kəsin qanun və məhkəmə qarşısında bərabərliyi; vətəndaşların məhkəmə müdafiəsi hüququnun təmin edilməsi; şübhəli və təqsirləndirilən şəxslərin müdafiə hüququnun təmin edilməsi; tərəflərin çəkişməsi və hüquq bərabərliyi; təqsirsizlik prezumpsiyası; bütün məhkəmələrdə işlərə açıq baxılması; məhkəmə icraatının aparıldığı dil; cinayət işlərinin qiyabi məhkəmə icraatına yol verilməməsi; məhkəmə icraatının bilavasitəliyi və şifahiliyi; ədalət mühakiməsinin həyata keçirilməsində xalq nümayəndələrinin iştirakı. Bütün bu prinsipləri biz ayrı-ayrılıqda sizinlə öyrənəcəyik və gələcəkdə siz cinayət və mülki prosesual qanunvericiliyi öyrəndikdə bu bilikləri daha da genişləndirəcəksiniz.

Sual 1. Ədalət mühakiməsi: anlayışı və fərqləndirici əlamətləri

Hüquq-mühafizə fəaliyyəti dövlət fəaliyyətinin növü kimi bir neçə istiqamətdə aparılır. Hüquq-mühafizə fəaliyyəti, eyni zamanda dövlətin mühüm səlahiyyətlərindən biri olan məhkəmə fəaliyyəti ilə sıx əlaqədədir. Ona görə də ədalət mühakiməsi həm hüquq-mühafizə fəaliyyəti sistemində, həm də məhkəmə hakimiyyətinin funksiyaları arasında əsas mərkəzi yeri tutur.

Əvvəla, ədalət mühakiməsinin həyata keçirilməsi insanların sosial-iqtisadi, siyasi və şəxsi hüquq və azadlıqlarının, dövlət və digər təşkilatların hüquq və qanuni mənafehlərinin reallaşdırılmasının əsas məsələləri üzrə qərarların qəbul edilməsi ilə əlaqədardır.

İkincisi, cinayət törətməkdə şəxsin təqsirli hesab edilməsi, cəza təyin edilməsi, eləcə də qanunsuz və əsassız olaraq məsuliyyətə cəlb edilmiş şəxslərə bəraət verilməsi ilə bağlı son söz məhz ədalət mühakiməsinə həyata keçirən məhkəmələrə məxsusdur.

Eyni zamanda, vətəndaşlar arasında mülki-hüquqi mübahisələri, ailə, müəllif, mənzil, digər əmlak və ya qeyri-əmlak mübahisələri, eləcə də dövlət və qeyri-dövlət təşkilatları arasında iqtisadi mübahisələri üzrə işi mahiyyəti üzrə həll etmək və son qərarı qəbul etmək məhz yenə də ədalət mühakiməsinin səlahiyyətinə aiddir.

Ədalət mühakiməsi - hüquq-mühafizə fəaliyyətinin elə funksiyasıdır ki, o, insanların və vətəndaşların, dövlət və qeyri-dövlət təşkilatlarının, vəzifəli şəxslərin ən mühüm hüquq və qanuni mənafehlərinin həyata keçirilməsi ilə birbaşa əlaqədədir. Bütün digər hüquq-mühafizə funksiyalarının yerinə yetirilməsi praktiki olaraq bu fəaliyyətlə bağlıdır. Məsələn, cinayət işi əvvəlcədən səlahiyyətli orqan tərəfindən araşdırılmazsa, iş üzrə ədalət mühakiməsi qanuni, əsaslanmış və ədalətli şəkildə həyata keçirilə bilməz (xüsusi ittihamlı işlər istisna olmaqla). Ona görə də, ədalət mühakiməsinə hüquq-mühafizə fəaliyyətinin bütövlükdə özəyi kimi baxmaq olar.

Ədalət mühakiməsi - məhkəmələrin Konstitusiyaya və qüvvədə olan qanunvericilik (həm beynəlxalq, həm də milli) əsasında bilavasitə dövlətin adından həyata keçirdikləri ali hüquqi fəaliyyətdir. O, hərəkətdə, reallaşına prosesində olan hüququn özüdür. Məşhur hüquqi kəlamda deyidiyi kimi, *məhkəmə - danışan qanundur, qanun isə - lal hakimdir*. Qədim - yunan mifologiyasında ədalət mühakiməsi ilahəsinin gözübağlı, bir əlində tərəzi və digər əlində qılmc təsvir edilməsi təsadüfi deyildir. Çox təqdirəlayiq haldır ki, 22 iyun 1992 -ci il tarixli AR Qanunu ilə təsdiq edilmiş Ədalət mühakiməsinin rəsmi emblemi Azərbaycan Respublikası bayrağının üç rəngli rəmzi təsvir olunmuş Azərbaycan Respublikasının xəritəsinin fonunda ayaq üstə gözü bağlı, sağ əlində tərəzi, sol əlində isə üzü aşağı qılmc tutmuş qadm təsvirindən ibarətdir.

Əsas qanunumuzla yanaşı digər qanunvericilik aktlarında da ədalət mühakiməsi ilə bağlı müddəalara rast gəlirik. Məsələn, AR CPM-in 7.0.9; 8.0.5; 24.1; 24.2; 25.4; 25.5; 25.6; 27.1; 27.2; 28.3; 28.6; 46.4; 111.2.3; 161.0.3-cü və s.; AR MPM-in 6, 7, 8, 9-cu və digər maddələr; "Məhkəmələr və hakimlər haqqında" AR Qanununun 3, 6, 7, 8, 11, 18, 19-cu və digər maddələri.

Ədalət mühakiməsi anlayışını müəyyən etmək üçün, ilk növbədə, dövlət fəaliyyətinin bu növü üçün səciyyəvi olan fərqləndirici əlamətləri müəyyən etmək lazımdır. Ədalət mühakiməsi haqqında AR Konstitusiyasında müxtəlif hüquqi vəziyyətlərlə əlaqədar dəfələrlə xatırladılır. Məsələn, AR Konstitusiyasının 26-cı maddəsində hər kəsin qanunla qadağan olunmayan üsul və vasitələrlə öz hüquqlarını və azadlıqlarını müdafiə etmək hüququ göstərilmişdir; 29-cu maddəsinin IV hissəsində şəxsin məhkəmə qərarı olmadan mülkiyyətdən məhrum edilə bilməməsi hüquqi təsbit edilir; 60-cı maddədə hüquq və azadlıqların məhkəmə təminatı nəzərdə tutulmuşdur; Konstitusiyasının 63 -cü maddəsinin IV və V hissələrində təqsirsizlik prezumpsiyasının ədalət mühakiməsi vasitəsi ilə

reallaşdırılmasının mahiyyəti açıqlanmışdır. Nəhayət, 125-ci maddənin I hissəsində məhkəmə hakimiyyəti üçün çox mühüm olan imperativ norma verilmişdir. "Azərbaycan Respublikasında məhkəmə hakimiyyətini ədalət mühakiməsi yolu ilə yalnız məhkəmələr həyata keçirirlər". 127-ci maddənin IV hissəsində ədalət mühakiməsi vətəndaşların qanun və məhkəmə qarşısında bərabərliyi əsasında həyata keçirildiyi, IX hissəsində isə ədalət mühakiməsinin təqsirsizlik prezumpsiyasına əsaslandığı göstərilir.

Beləliklə, əsas qanuna, digər qanunvericilik aktlarına, habelə hüquq dövləti prinsiplərinə əsasən, ədalət mühakiməsinin əsas əlamətlərinə aşağıdakılan aid etmək olar:

1. Ədalət mühakiməsi həyata keçirilərkən qəbul edilən məhkəmə qərarlarının - ədalət mühakiməsi aktlarının icrasının ümumi məcburiliyi. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 129-cu maddəsində deyilir: "Məhkəmənin qəbul etdiyi qərarlar dövlətin adından çıxarılır və onların icrası məcburidir." "Məhkəmələr və hakimlər haqqında" Qanunun 5-ci maddəsinin 3-cü hissəsində bu müddəə daha da dəqiqləşdirilib: "Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi ilə müəyyən edilmiş qaydada qanuni qüvvəyə minmiş məhkəmə qərarları Azərbaycan Respublikası ərazisində bütün fiziki və hüquqi şəxslər tərəfindən mütləq, vaxtında və dəqiq icra olunmalıdır".

2. Qanuna görə ədalət mühakiməsi hər hansı vəzifəli şəxslərin və ya orqanların istədiyi kimi özbaşına deyil, yalnız konkret üsullarla həyata keçirilir. Bu üsullar qanunda dəqiq göstərilmişdir. Belə ki, Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 125-ci maddəsinin III hissəsində göstərilmişdir: "Məhkəmə hakimiyyəti Konstitusiyaya, mülki və cinayət məhkəmə icraatı vasitəsilə və qanunla nəzərdə tutulmuş digər vasitələrlə həyata keçirilir".

Ədalət mühakiməsi ənənəvi olaraq, mülki, inzibati-iqtisadi və cinayət işlərinə baxılmasıdır.

Fiziki şəxslərin (Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının, əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin) və hüquqi şəxslərin (müəssisə, idarə və təşkilatların) əmlak və qeyri-əmlak hüquq və qanuni mənafələrinə toxunan müxtəlif mübahisələri və hüquqpozmaları əhatə edir. Bu işlərə müqavilə əsasında öhdəliklərin kimin tərəfindənsə yerinə yetirilməməsi, qeyri-qanuni işdən azad edilmə, yaşayış mənzilindən çıxarılma, mətbuatda və ya digər kütləvi informasiya vasitələrində təhqiredici məlumatların yayılması, valideynlik hüququndan məhrum etmə və s. aiddir.

Cinayət işlərinə nisbətən daha məhdud hüquqpozmalar, qanunla cinayət sayılan, yəni cinayət qanının vericiliyində məsuliyyət nəzərdə tutulan ictimai təhlükəli əməllər aiddir. Belə işlərə baxılması böyük məsuliyyət tələb edir. Belə ki, burada söhbət konkret şəxsin cinayətkar kimi tanınması amasından və ya tanınması asından və ona cinayət cəzasının tətbiq edilib-edilməməsindən gedir (məsələn, islah işləri, azadlıqdan məhrum etmə və s.).

Məhkəmələrdə, həmçinin inzibati xətlər haqqında işlərə də baxılır. Bu kateqoriya işlər və onlara görə məsuliyyət Azərbaycan Respublikasının İnzibati Xətlər Məcəlləsi ilə müəyyən edilmişdir. Burada cinayətkarlara nisbətən xəta törədən şəxslərə qarşı daha yüngül inzibati tənbeh növləri nəzərdə tutulub (nisbətən az cərimə, inzibati həbs). Məhkəmələr əsasən xırda oğurluq, xırda xuliqanlıq, pasport qaydalarının pozulması,

narkotik maddələrin az miqdarda əldə edilməsi və ya həkimin təyinatı olmadan qəbul edilməsi, mitinq, ticarət qaydalarının pozulması və s. (bu işlərin sayı 90-dan yuxarıdır)¹.

İnzibati hüquq münasibətləri ilə bağlı mübahisələrin məhkəmə aidiyyətini, həmin mübahisələrə məhkəmədə baxılmasının və həll edilməsinin prosessual prinsiplərini İnzibati Prosessual Məcəlləsi müəyyən edir.

3. Ədalət mühakiməsi qanunla dəqiq müəyyən edilmiş xüsusi qaydaya (prosedura) əməl etməklə həyata keçirilir. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, qanuna əsasən mülki və cinayət işlərinə məhkəmə iclaslarında baxılır. Bu o deməkdir ki, iş baxılması və onun əsasında hökm və ya qərar qəbul edilməsi mülki-prosessual, cinayət-prosessual və inzibati-prosessual qanunvericiliyinə yalnız dönmədən əməl edilməklə həyata keçirilə bilər. Bu qanunlarda məhkəmə iclaslarına hazırlıq və onların keçirilməsi zamanı meydana çıxan bütün mühüm məsələləri həll edirlər (Məhkəmələrin tərkibinin təşkil qaydası, icaslarda iştirak etməli olan şəxslərin dairəsini, onların hüquq və vəzifələrini, konkret prosessual hərəkətlərin həyata keçirilməsi ardıcılığını, sübutların toplanması, tədqiq edilməsi qaydalarını və s.).

Bütün prosessual müddəalar, nəhayət, iş üzrə həqiqətin müəyyən edilməsinə və mahiyyəti üzrə qanuni, əsaslı və ədalətli qərarın qəbul edilməsinə yönəldilmişdir.

4. Ədalət mühakiməsi yalnız məhkəmələr tərəfindən həyata keçirilir (ARK, m.125). Konstitusiya müddəasına əsasən, bu fəaliyyəti heç bir digər orqan və ya vəzifəli şəxs həyata keçirə bilməz.

Buradan da məhkəmələrin yaranmasının xüsusiyyətləri, digər hakimiyyətləri - qanunvericilik və icra hakimiyyətlərini həyata keçirən dövlət təşkilatları ilə qarşılıqlı əlaqələri aydın görünür. Həmçinin məhkəmə fəaliyyətinin xüsusi qaydasının (prosedurunun) müəyyən edilməsi cəhdi, eləcə də məhkəmələrin nüfuzunun hərtərəfli yüksəldilməsi, onların hüquq-mühafizə fəaliyyəti orqanlarının piramidası zirvəsində öz yerini möhkəm tutmasında qayğı cəhdi aydın görünür. Ədalət mühakiməsinin qeyd etdiyimiz fərqləndirici əlamətlərini nəzərə alaraq, onu məhkəmə qərarlarının qanuniliyini, əsaslılığını, ədalətliyini və hamı üçün ümumi məcburiliyini təmin edən, qanunun tələblərinə və cinayət işlərinə baxılması və həll edilməsi üzrə məhkəmələr tərəfindən həyata keçirilən hüquq-mühafizə fəaliyyəti kimi müəyyən etmək olar.

Məhkəmə dedikdə biz onu bir neçə mənada başa düşürük:

a) konkret məhkəmə, rayon (şəhər) məhkəməsi və s. dövlət hüquq-mühafizə orqanı kimi;

b) dövlət məhkəmə sistemi kimi;

c) konkret iş üzrə ədalət mühakiməsini yerinə yetirən orqan kimi. *Ədalət mühakiməsinin mahiyyəti* ondan ibarətdir ki, məhkəmə - hakimiyyət orqanıdır, məhkəmə fəaliyyəti isə dövlət fəaliyyəti formalarından biridir.

Beləliklə, göstərilən əlamətlərə əsasən, ədalət mühakiməsinə aşağıdakı kimi anlayış vermək olar:

Ədalət mühakiməsi - dövlət quruculuğunun, onun siyasi və iqtisadi sistemlərinin hər cür qəsdlərdən mühafizəsi, dövlətin, təşkilatların və vətəndaşların hüquq və qanuni mənafələrinin müdafiəsi, qanunçuluğun və hüquq qaydalarının möhkəmləndirilməsi, vətəndaşların tərbiyə edilməsi, hüquqpozumaların xəbərdar edilməsi və qarşısının alınması məqsədi ilə məhkəmələr tərəfindən cinayət, mülki və inzibati-iqtisadi işlərə ciddi prosessual qaydada baxılması, onların həll edilməsi və hüquqpozmuş şəxslərə qanun əsasında dövlət məcburetə tədbirlərinin tətbiq edilməsi və ya təqsirsiz şəxslərə bəraət qazandırılması məqsədilə həyata keçirilən dövlət fəaliyyətidir.

Sual 2. Ədalət mühakiməsi prinsiplərinin anlayışı və sistemi

Ədalət mühakiməsi prinsiplərinin anlayışı

Ədalət mühakiməsinin prinsipləri dedikdə, ədalət mühakiməsinin demokratik fəaliyyətini və mahiyyətini, habelə onun vəzifələrini müəyyən edən hüquq normalarında möhkəmləndirilmiş əsas rəhbər ideya, başlanğıc müddəalar başa düşülür. Bu müddəalar ədalət mühakiməsinin təşkili, onun orqanlarının dövlət mexanizmində və cəmiyyətin siyasi sistemində yeri və rolu məsələlərində qanunvericiliyin bütün digər müddəaları üçün əsas (bazis) rolunu oynayır.

Bu prinsiplərin məcmusu ədalət mühakiməsinə nizamlayan bütün konkret qanunvericilik müddəaları üçün dayaq olan gövdəni yaradır ki, bu da bir-birinə ziddiyyət yarada bilməz. Ona görə ki, prinsiplərin əksəriyyəti ali hüquqi qüvvəyə malik olan Əsas Qanunda öz əksini tapmışlar.

Konkret qanunvericilik müddəalarından fərqli olaraq, ədalət mühakiməsinin prinsiplərinin (əsaslarının) xüsusiyyətləri ondan ibarətdir ki, onlarda göstərilmiş qaydaların icrası nəinki vətəndaşlar, vəzifəli şəxslər və qanunlara riayət etməyə və onları yerinə yetirməyə iqtidarı olan orqanlar üçün, həmçinin yeni qanunlar qəbul edərkən və onlara düzəlişlər edərkən bu və ya digər sahədə, o cümlədən ədalət mühakiməsi fəaliyyəti və təşkili sahəsində yaranmış çox mühüm demokratik tələblərlə və ənənələrlə hesablaşılmalı olan qanunvericilik orqanı üçün də məcburidir.

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının 127-ci maddəsində ədalət mühakiməsinin prinsiplərini əks etdirən başlıca hüquqi əsaslar (müddəalar) öz əksini tapmışdır. Bu prinsiplər Əsas Qanunda təsbit edildiyi üçün onlar ədalət mühakiməsinin konstitusiya əsasları (prinsipləri) adlanır. Adi hüquq normalarından fərqli olaraq prinsip normalarda ədalət mühakiməsinin ən vacib xüsusiyyətləri əks etdirilmişdir.

Bundan əlavə, konstitusiya prinsipləri məhkəmə fəaliyyətini və quruluşunu nizamlayan digər hüquq sahələrində, cinayət-prosessual və mülki-prosessual qanının vericiliklərində də öz təcəssümünü tapmış və daha da inkişaf etdirilmişdir. Ona görə də ədalət mühakiməsi bütöv bir sistemi yaradır ki, onlar da iki istiqamətdə qurulur.

Hər şeydən əvvəl, bu prinsiplər Konstitusiyada öz əksini tapdığı üçün konstitusiya prinsiplərinə və Konstitusiyada öz əksini tapmamış, lakin Konstitusiya müddəalarından irəli gələn digər prinsiplərə bölmək olar. İkincilərə misal olaraq məhkəmə icraatının obyektivliyi, bilavasitəçiliyi, şifahi aparılması və s. prinsiplərini göstərmək olar. Lakin bu o demək deyil ki, ədalət mühakiməsinin prinsiplərini əsas və ikinci dərəcəyə böl-mək olar. Onların hamısı öz xarakteri, təyinatı və əhəmiyyətinə görə ədalət mühakiməsinin demokratik mahiyyətinin açıqlanmasında mühüm rol oynayır.

Bundan əlavə, ədalət mühakiməsi prinsiplərinin sistemini, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, konstitusiya və digər prinsiplərə bölməklə yanaşı, onları digər əsaslara görə də, məsələn, sahəvi hüquq mənsubiyyətinə görə bölmək olar. Digər sözlə desək, bu prinsiplərin hansı hüquq sahəsi normalarında əks etdirilməsindən asılı olaraq, bütövlükdə onları məhkəmə quruluşu və məhkəmə icraatı üzrə cinayət və mülki proses prinsiplərinə bölmək olar.

Məhkəmə quruluşu və fəaliyyəti dövlət hüququnun bir sahəsi olan məhkəmə quruluşu qanunvericiliyi ilə ("Məhkəmələr və hakimlər haqqında" Qanunla) və iki prosesual - cinayət və mülki hüquq normaları ilə nizamlandığı üçün ədalət mühakiməsi prinsipləri bu hüquq sahələrində əks etdirilib. Bununla yanaşı, əgər bu prinsiplər bir hüquq sahəsində əks etdirilib və bu sahədə həyata keçirilərsə, spesifik sahəvi prinsiplərdən gedər. Məsələn, şübhəli və ya təqsirləndirilən şəxsin müdafiə olmaq hüququ prinsipi məhz

cinayət-prosessual hüquqda öz əksini tapmışdır, deməli, bu prinsip cinayət hüququ və cinayət prosesi üçün səciyyəvidir.

Ədalət mühakiməsinin prinsipləri aşağıdakı əsas əlamətlərlə səciyyələnirlər:

1. Öz təbiətinə görə prinsiplər obyektiv-subyektiv xarakterə malik olurlar. **Prinsiplərin** (əsas, təməl başlanğıcların) **obyektiv cəhəti** hüquq-mühafizə fəaliyyətini tənzimləyən qanunvericiliyin müxtəlif sahələrinin normalarında əks olunmuş və təsbit edilmişdir, bunun nəticəsində onlar hüquqi gerçəkliyin əsas amili hesab olunurlar. Prinsiplər məhkəmə orqanlarının təşkilinin ən ümumi qanunauyğunluqlarını əks etdirir və mühakimə icraatının bütün mərhələlərinin tənzimlənməsinə nüfuz edir. Bu zaman cinayət mühakimə icraatında prinsiplər təkcə məhkəmə araşdırmalarında deyil, həm də ondan əvvəlki mərhələlərdə (təhqiqat, ibtidai istintaq) təzahür edir.

Prinsiplərin subyektiv cəhəti onda ifadə olunur ki, onlar ayrı-ayrı vətəndaşların, hüquq-mühafizə və qanunvericilik orqanları nümayəndələrinin ictimai və fərdi hüquq düşüncələrində müəyyən dərəcədə əks olunur, hüquqi (məhkəmə) təcrübəsində müstəqil, həm də mühüm əhəmiyyətə malik olurlar. Ədəbiyyatda haqlı olaraq qeyd edildiyi kimi, "prinsiplərin subyektiv əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, o, insan fəaliyyətinin rəhbər xəttini təmsil edir", yəni müəyyən dərəcədə istiqamətverici, ümumtənzimləyici rol oynayır.

Prinsiplərdə cəmiyyətdə hakim olan hüquqi və mənəvi ideyalar əks olunur, onlar cəmiyyətlə birlikdə dəyişir və inkişaf edirlər. Məsələn, AR Konstitusiyasında (127-ci maddənin VII hissəsi) tərəflərin çəkişməsi kimi mühüm bir prinsip təsbit edilmişdir (bu prinsipə müvafiq olaraq ittiham və müdafiə tərəfləri məhkəmə qarşısında bərabərdirlər). Bu prinsip cinayət prosesinə əvvəllər də məlum olsa da tam həcmdə təmin edil mirdi. Sübutların toplanması məhkəmənin üzərinə qoyulurdu, bütün işlər üzrə prokurorun iştirakı məcburi deyildi. Cinayət mühakimə icraatında tərəflərin çəkişməsi prinsipi tədricən inkişaf etdi və öz ifadəsini beynəlxalq standartlara müvafiq olaraq ədalət mühakiməsi sahəsində konkretləşdi.

2. Ədalət mühakiməsi prinsipləri rəhbər müddəalardır, yəni onlara əməl edilməsi həm bütün məhkəmə instansiyası, həm də məhkəmə baxışında iştirak edən bütün şəxslər üçün məcburidir (prokuror, müdafiəçi, təqsirləndirilən şəxs, mülki iddiaçı, mülki cavabdeh və digərləri). Ədalət mühakiməsi prinsiplərini hüquq sistemində mövcud məqsədlə hüquq yaradıcılığı prosesində qanının vericilərdə rəhbər tuturlar ki, yeni qanunlarda olan müddəalar prinsiplərlə ziddiyyət təşkil etməsin.

3. Ədalət mühakiməsi prinsipləri ümumii xarakter daşıyır, çünki onlar məhkəmə orqanlarının təşkilinin və fəaliyyətinin əsas istiqamətlərini təsbit edirlər. Bundan başqa, ədalət mühakiməsinin prinsipləri qanunda təsbit edilmişdir və bunun sayəsində onlar dəqiq ifadə formasını əldə edir, əməl edilmə üçün ümumün əcburi xarakter kəsb edirlər. Qanunda təsbit edilən prinsiplərə əməl edilməməsi hüquqpozma hesab edilir, hüquqi məsuliyyətə səbəb olur. Ədalət mühakiməsinin əksər prinsipləri AR Konstitusiyasında öz əksini tapmışdır, lakin bir sıra prinsiplər digər qanunlarda təsbit edilmişdir. Məsələn, "Məhkəmələr və hakimlər haqqında" AR Qanunu, AR CPM, AR MPM və s.

Dövlətin hüquq sisteminin tərkib hissəsini ümumtanınmış prinsiplər, beynəlxalq hüquq normaları və beynəlxalq müqavilələr təşkil edir. Azərbaycan Respublikasında ədalət mühakiməsinin təşkili və həyata keçirilməsi prinsipləri beynəlxalq standartlara müvafiqdir.

4.Nəhayət, prinsiplər məcmu hahnda təməl (əsas) müddəalar sistemini əmələ gətirirlər ki, bununla da ədalət mühakiməsinin normativ məzmununa nüfuz edirlər. Hər bir prinsipin özünəməxsus məzmunu malik olmasın baxmayaraq, bir-birilə qırılmaz surətdə fəaliyyət göstərirlər. Əlavə olaraq prinsiplər təkcə sıx əlaqəli deyillər, həm də bir-birilə qarşılıqlı təsirdədirlər. Prinsiplər özlərini hüquqtətbiqedici və hüquqicraedici proseslərdən kənarında məhz bütöv rəhbər başlanğıc müddəalar kimi göstərirlər. Prinsiplərdən hər biri digərinin reallaşınası üçün təminat hesab olunur. Məsələn, aşkarlıq prinsipi işlərin həll edilməsi zamanı qanunçuluğa əməl olunmasın təminat verir. Mühakimə icraatının əsas fundamental prinsiplərinin normativ hüquqi təsbit edilməsinin əhəmiyyəti təkcə onun sadəcə, bəyan edilməsində deyildir, onların praktikaya təsirindədir, ümumiyyətlə, hüquq-mühafizə fəaliyyətinə və onun zirvəsi hesab olunan ədalət mühakiməsinə maksimum tam müvafiqliyindədir. Ədalət mühakiməsinin vəziyyəti və keyfiyyəti, insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarının təmin edilməsi, hüquq-mühafizə sisteminin demokratikləşməsi, məhkəmə hakimiyyətinin nüfuzunun dövlət hakimiyyətinin digər qanadları - icra və qanunvericilik hakimiyyətləri səviyyəsinə qaldırılması sahəsində onun vəzifə və funksiyalarının reallaşdırılması effektivliyi məhz onların hüquqi təcrübəyə nüfuz etmə dərəcəsindən asılıdır.

Ədalət mühakiməsinin təşkili və fəaliyyət prinsiplərinin sayı və təsnifatı barədə hüquq ədəbiyyatlarında müxtəlif fikirlər mövcuddur. Lakin uzun mübahisələrə girmədən qanunvericiliyə və beynəlxalq aktlara istinad edərək hamı tərəfindən kifayət qədər qəbul edilən prinsipləri göstərmək məqsədamüvafiqdir.

- qanunçuluq prinsipi;
- ədalət mühakiməsi həyata keçirilərkən insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarının təmin edilməsi prinsipi;
- ədalət mühakiməsinin yalnız məhkəmələr tərəfindən həyata keçirilməsi prinsipi;
- məhkəmənin qanuniliyinin, səlahiyyətliliyinin və qərarərsizliyinin təmin olunması;
- hakimlərin və andlı iclasçıların müstəqilliyi;
- bütün məhkəmələrdə işlərin açıq baxılması prinsipi;
- hər kəsin hüquq və azadlıqlarının məhkəmə müdafiəsinin təmin edilməsi prinsipi;
- təqsirsizlik prezumpsiyası prinsipi;
- şübhəli, təqsirləndirilən şəxsin müdafiə hüququnun təmin edilməsi prinsipi;
- ədalət mühakiməsinin hər kəsin qanun və məhkəmə qarşısında bərabərliyi əsasında həyata keçirilməsi prinsipi;
- çəkişmə və tərəflərin bərabər hüquqlu olması prinsipi;
- ədalət mühakiməsinin həyata keçirilməsində vətəndaşların iştirakı prinsipi;
- mühakimə icraatının milli dili.

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası ilə yanaşı, AR CPM-də məhkəmə hakimiyyətinin - mühakimə icraatının reallaşınasının mühüm forması kimi aşağıdakı prinsiplər öz əksini tapmışdır: şəxsin şərəf və ləyaqətinə hörmət edilməsi (maddə 13); şəxsiyyətin toxunulmazlığı hüququnun təmin edilməsi (maddə 15); şəxsi həyatın toxunulmazlığı hüququnun təmin edilməsi (maddə 16); mənzil toxunulmazlığı hüququnun təmin edilməsi (maddə 17); mülkiyyət hüququnun təmin edilməsi (maddə 18); təqsirsizlik prezumpsiyası (maddə 21); məhkəmə baxışını tələb etmək hüququnun təmin olunması (m. 22); hüquqi yardım almaq və müdafiə hüququnun təmin edilməsi

(m. 19); cinayət mühakimə icraatında sübutların qiymətləndirilməsi (m. 33) və s. Bütün bu sadalanan prinsiplər də həmçinin mahiyyətə cinayət mühakimə icraatında ədalət mühakiməsinin aparılması üçün təməl əhəmiyyətə malik prinsiplər xarakteri daşıyırlar.

Məhkəmə hakimiyyətinin həyata keçirilməsi ədalət mühakiməsinə nisbətən xeyli genişdir, o, məhkəmənin bir çox hərəkətlərində təzahür edir. Belə ki, bütün məhkəmələr və məhkəmə strukturları məhkəmə təcrübəsini ümumiləşdirməyə və məhkəmə statistikasını təhlil etməyə borcludurlar. Belə ümumiləşdirmələr əsasında Azərbaycan Respublikası Ali Məhkəməsinin Plenumu qanunvericiliyin tətbiqi məsələləri üzrə qərarlar qəbul edir. Bundan sonra Plenum həmin qərarların məhkəmələr tərəfindən yerinə yetirilməsinə nəzarət edir. Bütün məhkəmə sədrəri hüquqpozumaların aradan qaldırılması barədə dövlət orqanlarına, təşkilatlarına, təsisatlarına, vəzifəli şəxslərə təqdimatlar verirlər. Bu aktlar ünvanlanan şəxslər pozuntuların aradan qaldırılması üçün müvafiq tədbirlər görməyə borcludurlar. Hakimler şübhəli, təqsirləndirilən şəxslərin, onların müdafiəçilərinin ibtidai araşdırma orqanlarının həbsə alma və ya həbsdə saxlama müddətinin uzadılmasına dair qərarlarından verdikləri şikayətləri həll edirlər. Qeyd etmək lazımdır ki, aparılan və gələcəkdə aparılacaq məhkəmə islahatlarının əsas istiqamətlərindən biri cinayət prosesinin məhkəməyə qədərki mərhələlərinə məhkəmənin nəzarət funksiyasının genişlənməsi hesab edilir.

Bütün yuxarıda göstərilən məhkəmənin və hakimlərin səlahiyyətləri məhkəmə hakimiyyətinin təzahürüdür, lakin onlar ədalət mühakiməsinin çərçivəsindən kənara çıxmırlar.

Məhkəmə işlərinin "baxılması" və "araşdırılması" mahiyyətə eyni hərəkəti ifadə edir. Onlar göstərir ki, məhkəmə (hakim) tərəflərin və digər şəxslərin iştirakı ilə məhkəmə iclasının gedişində sübutları tədqiq edir, işin aparılması qaydası ilə bağlı qərarlar qəbul edir, tərəfləri dinləyir və i. İşin baxılması (araşdırılması) qaydası prosesual qanunlarla ətraflı tənzimlənir".

Ədalət mühakiməsinin demokratik prinsipləri anlayışını öyrəndikdən sonra, onların konstitusiyaya və qanunvericilik əsasları sistemini öyrənmək zəruriyyəti ortaya çıxır.

Ədalət mühakiməsinin prinsiplərinin sistemi

Ədalət mühakiməsinin Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının 127-ci və digər maddələrində göstərilmiş konstitusiyaya əsasları, eləcə də digər qanunvericilik prinsipləri sistemi aşağıdakı kimi təsəvvür edilə bilər.

1. Qanunçuluq prinsipi

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında qanunçuluq prinsipi xüsusi maddədə nəzərdə tutulmamışdır.

Birincisi, Konstitusiyaya Azərbaycan Respublikasının əsas qanunudur, bütün digər qanunlar və normativ-hüquqi aktlar konstitusiyaya müddəalarına uyğun olmalıdır.

İkincisi, hal hazırkı dövrdə qanunçuluq dedikdə, Konstitusiyasının, qanunların və digər normativ-hüquqi aktların müddəalarına bütün dövlət, qeyri-dövlət orqanları, vəzifəli şəxslər və vətəndaşlar tərəfindən əməl edilməsi və onların icrası başa düşülür.

Ədalət mühakiməsinin qanunçuluq prinsipi haqqında müddəaları isə Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının 127-ci maddəsinin I və II hissələrində göstərilmişdir: "Hakimler müstəqildir, yalnız Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına və qanunlarına tabedirlər" və "hakimlər işlərə ... qanuna müvafiq baxırlar".

Qanunçuluq prinsipi o xüsusiyyətə malikdir ki, məhkəmələrin təşkili və fəaliyyəti birinci növbədə Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası və qanunları əsasında həyata keçirilir. Qanun qüvvəli aktlar məhkəmə sahəsində yalnız onlar qanunlara zidd olmadığı

halda tətbiq edilə bilər, maddi və prosessual hüquq normalarından heç bir halda kənara çıxmağa, sadələşdirilməyə yol verilə və buna məqsədəuyğunluq mülahizələri ilə bəraət qazandırılma bilməz.

Cinayət işlərinə baxarkən, məhkəmələr Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsini (maddi hüquq norması) rəhbər tuturlar. Bu Məcəllə hansı ictimai təhlükəli əməllərin cinayət olduğunu müəyyən edir, cəza verilməli olan cinayət törətmiş şəxslərə cəzanı təyin edir. Cinayət işlərinə baxılarkən və iş üzrə hökm çıxarılararkən və ya təqsirləndirilən şəxslərə bəraət qazandırılarkən, heç bir digər qanunlar, xüsusən də qanun qüvvəli aktlar tətbiq edilə bilməz.

AR CPM-in 10-cu maddəsinə əsasən, məhkəmələr və cinayət prosesinin iştirakçıları Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının, AR CPM-in, Azərbaycan Respublikasının digər qanunlarının, habelə Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrin müddəalarına ciddi əməl etməlidirlər. Məhkəmələr mülki qaydada mülki, ailə, əmək, təsərrüfat və iqtisadi münasibətlər üzrə yaranmış mübahisələrə baxırlar. Bu zaman məhkəmələr bir çox maddi hüquq normalarına - Azərbaycan Respublikasının Mülki, Ailə, Əmək məəcəllələrinə istinad edərək, qanunlara zidd olmayan qanun qüvvəli bir çox normativ-hüquqi aktlara - nazirlik və idarələrin əmr və təlimatlarına, icra hakimiyyətinin hüquqi aktlarına müraciət edirlər. Mülki mübahisələrin həlli analogiyaya əsaslanmadan mümkün deyil (məsələn, qanun və mülki hüquq analogiyasına görə).

Ədalət mühakiməsinin qanunçuluq prinsipi məhkəmələrdən tələb edir ki, hər bir iş üzrə hökm və ya qərar çıxararkən konkret qanuna (maddi hüquq normalarına) istinad edilsin və göstərsin ki, nəyə görə məhkəmə məhz bu hüquq normasını tətbiq etmişdir. Əgər hökm və qərar əsaslandırılmadan, konkret qanuna istinad edilməsi göstərilməyibsə, yaxud işin xüsusiyyətləri və iştirakçıların xarakteristikası nəzərə alınmadan qanun tətbiq edilibsə, belə hökm, qərarlar qeyri-qanuni hesab edilməli və yuxarı məhkəmə instansiyası tərəfindən ləğv edilməlidir.

Ədalət mühakiməsinin qanunçuluq prinsipi öz məzmununa görə həm də cinayət, mülki və inzibati-iqtisadi işlər üzrə icraatı nizamlayan prosessual qanunvericilik normalarına, yəni Cinayət-Prosessual, Mülki-Prosessual və İnzibati-Prosessual məəcəllələrinə dəqiq əməl edilməsi deməkdir.

Ədalət mühakiməsinin prosessual qanunçuluğuna ciddi əməl edilməsinin əhəmiyyəti yalnız onda deyil ki, bunu prosessual hüquq normaları tələb edir. Məhkəmə icraatı qaydaları, həmçinin iş üçün əhəmiyyətli olan bütün faktları və halları müəyyən etmək, maddi hüquq normalarını lazımi qaydada tətbiq etmək və nəhayət, iş üzrə qanuni və əsaslandırılmış qərar və hökm çıxarmaq üçün qabaqcadan şərait yaradır.

Dövlət fəaliyyətinin bu növü mülki və cinayət işlərinə baxılarkən qanunun tələblərinə və onlarla müəyyən edilmiş qaydalara dönmədən əməl edilməsi ilə sıx bağlıdır. Qanuna əməl olunmayan yerdə ədalət mühakimə-sindən danışmaq mənasızdır. Belə ədalət mühakiməsi öz sosial funksiyasını yerinə yetirə bilməz, bununla da cəmiyyətdə özbaşınalığa rəvac verir.

2. Ədalət mühakiməsi həyata keçirilərkən insan və vətəndaş hüquqlarını və azadlıqlarının təmin edilməsi

Özünü demokratik hesab edən hər bir dövlət üçün bu prinsip də qanunçuluq prinsipi kimi universal prinsiplər sırasına daxildir. Belə ki, dövlət və cəmiyyət

həyatının bütün sahələrində, o cümlədən ədalət mühakiməsi həyata keçirilərkən də, insan və vətəndaş hüquqları və azadlıqları, həyat və sağlamlığı, şərəf və ləyaqəti birinci növbədə müdafiə edilməli olan sərvətdir. Bunun üçün hüquqi baza Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 12-ci maddəsinin I hissəsində göstərilmiş ideyadır: *"İnsan və vətəndaş hüquqlarının və azadlıqlarının, Azərbaycan Respublikasının vətəndaşlarına layiqli həyat səviyyəsinin təmin edilməsi dövlətin ali məqsədidir"*. Bu ideya Konstitusiyanın 26-cı maddəsinin II hissəsində daha da inkişaf etdirilmişdir. *"Dövlət hər kəsin hüquqlarının və azadlıqlarının müdafiəsinə təminat verir"*.

Bu əsas ideya, Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının müddəalarında da, o cümlədən ədalət mühakiməsinə və bütövlükdə hüquq-mühafizə fəaliyyətinin bütün istiqamətlərinə bilavasitə aid olan aktlarda konkretləşdirilib, inkişaf etdirilib və daha da təkmilləşdiriləcəkdir. Konstitusiyasının 71-ci maddəsində bu ideya belə əks etdirilib:

"I. Konstitusiyada təsbit edilmiş insan və vətəndaş hüquqlarını və azadlıqlarını gözləmək və qorumaq qanunvericilik, icra və məhkəmə hakimiyyəti orqanlarının borcudur.

II. İnsan və vətəndaş hüquqlarının və azadlıqlarının həyata keçirilməsini heç kəs məhdudlaşdırma bilməz. Hər kəsin hüquq və azadlıqları bu Konstitusiyada və qanunlarda müəyyən edilmiş əsaslarla, habelə digərlərinin hüquq və azadlıqları ilə məhdudlaşır".

Təsadüfi deyil ki, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin "İnsan və vətəndaş hüquqlarının və azadlıqlarının təmin edilməsi sahəsində tədbirlər haqqında" 22 fevral 1998-ci il tarixli Fərmanında da bu məsələ öz əksini tapmışdır: "Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisinə təklif edilsin ki, qanun layihələrinin hazırlanması və qanunların qəbul edilməsi zamanı Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında əks etdirilmiş insan hüquq və azadlıqları əsas meyar kimi rəhbər tutulsun".

Nəhayət, bu fərmandan irəli gələn məqsəd və vəzifələri nəzərə alaraq 18 iyun 1998-ci ildə İnsan hüquqlarının müdafiəsinə dair Dövlət Proqramının təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı verilmişdir. Proqramda Azərbaycan Respublikasının insan hüquqları haqqında beynəlxalq sazişlərə qoşulması, bu sahədə elmi-tədqiqat institutunun yaradılması, normativ hüquqi aktların insan hüquqlarına dair beynəlxalq standartlara tam uyğunluğunun təmin edilməsi, hüquqi mexanizmlərin təkmilləşdirilməsi, insan hüquqları sahəsində fəaliyyət göstərən beynəlxalq qurumlarla əməkdaşlığın daha da inkişaf etdirilməsi, bu sahədə fəaliyyət göstərən beynəlxalq institut və mərkəzlərdə tədqiqat və təhsil proqramları üzrə mütəxəssislərin hazırlanması, insan hüquqları haqqında öhdəliklərə riayət edilməsi və digər məsələlər nəzərdə tutulur.

İnsan hüquq və azadlıqlarının həyata keçirilməsinin əsas şərtləri, məhdudlaşdırılması, qadağan olunan insan hüquqları və qanun əsasında insan hüquqlarının və azadlıqlarının məhdudlaşdırılmasına dair tələblər 24 dekabr 2002-ci il tarixli "Azərbaycan Respublikasında insan hüquq və azadlıqlarının həyata keçirilməsinin tənzimlənməsi haqqında" Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyaya Qanununda da geniş şərh edilmişdir.

Ədalət mühakiməsinin həyata keçirilməsi zamanı "İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqların müdafiəsi haqqında" Avropa Konvensiyası müddələrinin və insan hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinin presedentlərinin tətbiqi haqqında AR Ali Məhkəməsi Plenumunun 30 mart 2006-cı il tarixli 5 sayılı Qərarında məhkəmələr tərəfindən aşağıda göstərilənlərin nəzərə alınması tələb edilmişdir:

- bütün insanlar heç bir ayrı-seçkiliyə yol verilmədən əsas hüquq və azadlıqlara malikdirlər;

- insan hüquq və azadlıqları məkan, ərazi hüdudları ilə bağlı deyildir;

- insan hüquqları universal, bölünməz olmaqla qarşılıqlı bağlılıqdadır;

- hüquq və azadlıqların həyata keçirilməsi başqalarının hüquq və azadlıqlarını pozmamalıdır.

Cinayət məsuliyyətinə cəlb edilən və məhkəmə qarşısında təqsirləndirilən şəxs qismində duran şəxslərin əsas hüquq və azadlıqlarının müdafiəsinin əlavə vasitələrə ehtiyacı vardır. Bu vasitələrə daha çox diqqət yetirilir və onlara həm adi qanunlar, həm də Konstitusiyaya səviyyəsində böyük əhəmiyyət verilir.

AR CPM-in 12.1-ci maddəsinə əsasən: "Cinayət prosesini həyata keçirən orqanlar cinayət prosesində iştirak edən bütün şəxslərin Konstitusiyaya ilə təsbit edilmiş insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarına riayət olunmasını təmin etməlidirlər".

İnsan və vətəndaş hüquqlarını və azadlıqlarını təmin edən vasitələr üç qrupa bölünürlər:

Birinci qrupa insanın və vətəndaşın şəxsi həyatının toxunulmazlığa zəmanət verən hüquqi vasitələr aiddir. Tamamilə təbiidir ki, bunlar arasında aparıcı yeri ən ali sərvət olan insan həyatının hüquqi müdafiəsinə yönəlmiş vasitələr tutur. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının 27-ci maddəsində göstərilir ki, hər kəsin yaşamaq hüququ vardır və qanunla nəzərdə tutulmuş zəruri müdafiə, son zərurət, cinayətkarın yaxalanması və tutulması, eləcə də qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş digər hallar istisna olmaqla, hər bir şəxsin yaşamaq hüququ toxunulmazdır. Konstitusiyasının 28-ci maddəsində göstərilir ki, hər kəsin azadlıq hüququ vardır və azadlıq hüququ yalnız qanunla nəzərdə tutulmuş qaydada tutulma, həbsəalma və ya azadlıqdan məhrum etmə yolu ilə məhdudlaşdırıla bilər. Konstitusiyasının 46-cı maddəsində isə göstərilir ki, heç kəsə işgəncə və əzab verilməz, heç kəs insan ləyaqətini alçaldan rəftara və ya cəzaya məruz qala bilməz. Cinayət qanunvericiliyində, qanunsuz olaraq hər bir şəxsin həyat və sağlamlığına qəsd etməyə, hər hansı bir formada zor tətbiq etməyə, yaxud da azadlığını məhdudlaşdırmağa görə məsuliyyət nəzərdə tutulur. Qanunsuz üsulla əldə edilmiş sübutların ədalət mühakiməsində hüquqi qüvvəsi yoxdur.

İkinci qrupa, insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarının reallaşmasına zəmanət verən əlavə hüquqi vasitələr, onların şəxsi və ailə həyatı ilə bağlı hüquqlar aiddir. Bu, Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 32-ci maddəsində belə göstərilmişdir:

I. Hər kəsin şəxsi toxunulmazlıq hüququ vardır.

II. Hər kəsin şəxsi və ailə həyatının sirrini saxlamaq hüququ vardır. Qanunla nəzərdə tutulan hallardan başqa şəxsi həyata müdaxilə etmək qadağandır.

III. Öz razılığı olmadan kimsənin şəxsi həyatı haqqında məlumatın toplanılmasına, saxlanılmasına, istifadəsinə və yayılmasına yol verilmir.

IV. Hər kəsin yazışına, telefon danışığına, poçt, teleqraf və digər rabitə vasitələri ilə ötürülən məlumatın sirrini saxlamaq hüququna dövlət təminat verir. Bu hüquq qanunla nəzərdə tutulmuş qaydada cinayətin qarşısını almaqdan və ya cinayət işinin istintaqı zamanı həqiqəti üzə çıxarmaqdan ötrü məhdudlaşdırıla bilər".

Belə qaydalar Cinayət-Prosessual Məcəlləsi və "Əməliyyat-axtarış fəaliyyəti haqqında" Qanunla nizamlanır. Qanunsuz olaraq bilə-bilə məlumatların toplanmasına görə vəzifəli şəxslər və vətəndaşlar cinayət məsuliyyəti daşıyırlar.

Üçüncü qrup vasitələrə mənzil toxunulmazlığı hüququnu təmin edən hüquqi vasitələr aiddirlər.

Mənzil o yer deyil ki, kənar şəxslər, hətta ən hörmətli və nüfuzlu hüquq-mühafizə orqanlarının əməkdaşları belə, orada yaşayanların iradəsinə zidd olaraq, özbaşına ora daxil olsunlar və hər hansı, o cümlədən cinayətlərin aşkar edilməsi və istintaqı ilə əlaqədar hərəkətlər etsinlər.

Bu ümumi qayda dəqiq və aydın şəkildə Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 33-cü maddəsində öz əksini belə tapmışdır:

" I. Hər kəsin mənzil toxunulmazlığı hüququ vardır.

II. Qanunla müəyyən edilmiş hallar və ya məhkəmə qəran istisna olmaqla mənzildə yaşayanların iradəsi ziddinə heç kəs mənzilə daxil ola bilməz". Mənzil toxunulmazlığının pozulmasına görə də cinayət qanunvericiliyində məsuliyyət nəzərdə tutulub.

Bütün bu hallar Cinayət-Prosessual Məcəlləsi, "Polis haqqında", "Əməliyyat-axtarış fəaliyyəti haqqında" və s. qanunlarla nizamlanır.

Bütün bu yuxarıda göstərilənlərə belə bir müddə ilə nəticə vurulması məqsədəuyğun olardı:

"Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının və "Azərbaycan Respublikasında insan hüquq və azadlıqlarının həyata keçirilməsinin tənzimlənməsi haqqında" Azərbaycan Respublikasının Konstitusiya Qanununun heç bir müddəası dövlət orqanları, təşkilatlar və ya ayrı-ayrı şəxslər tərəfindən insan və vətəndaş hüquqlarının və azadlıqlarının ləğvinə və ya Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasında və bu Konstitusiya Qanununda nəzərdə tutulduğundan da-ha artıq dərəcədə məhdudlaşdırılmasına yönəlmiş fəaliyyət və ya hərəkətlər üçün hüquqi əsas yaradan müddə kimi şərh edilə və ya başa düşülə bilməz ".'

3. Ədalət mühakiməsinin yalnız məhkəmələr tərəfindən həyata keçirilməsi

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının 125-ci maddəsinin I hissəsində göstəriləni kimi: *"Azərbaycan Respublikasında məhkəmə hakimiyyətini ədalət mühakiməsi yolu ilə yalnız məhkəmələr həyata keçirirlər".*

Bu prinsip həmçinin öz əksini "Məhkəmələr və hakimlər haqqında" Qanunun 3-cü maddəsində tapmışdır.

AR CPM-in 23.1-ci maddəsində isə göstərilir: *"Cinayət mühakimə icraatı Azərbaycan Respublikasının məhkəmə sistemində daxil olan səlahiyyətli məhkəmə tərəfindən həyata keçirilir. Məhkəmənin hökmü olmadan heç kəs cinayət törətməkdə təqsirli sayıla və məhkum oluna bilməz".*

Bütün bu müdələrdən görüldüyü kimi, məhkəmədən başqa heç bir orqan və ya ictimai təşkilat ədalət mühakiməsini həyata keçirə bilməz, yəni qanunla məhkəməyə aidiyyəti olan mülki işləri həll edə bilməz və xüsusilə də cinayət işlərinə baxa bilməz, cinayət məsuliyyətinə cəlb edilən şəxsləri mühakimə edə və ya bəraət qazandıra bilməz, cinayət cəzası tətbiq edə bilməz. Başqa sözlə, yalnız məhkəmə şəxsi təqsirli hesab edə və ona cəza təyin edə bilər.

Mülki prosesual qanunvericilikdə də mülki işlər və iqtisadi mübahisələr üzrə ədalət mühakiməsinin yalnız məhkəməyə aid olduğu və məhkəmələr tərəfindən qanunla müəyyən olunmuş qaydada həyata keçirildiyi bildirilir.

Ədalət mühakiməsini həyata keçirmək səlahiyyəti olan orqanların dairəsi Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasında və "Məhkəmələr və hakimlər haqqında" Qanunda dəqiq göstərilir. Ədalət mühakiməsini həyata keçirmək vəzifəsini dövlət xüsusi səlahiyyətli

orqanlara etibar edir. Heç bir digər orqan və ya şəxs bu fəaliyyət növünü həyata keçirmək hüququna malik deyil, ona görə ki, onların müvafiq səlahiyyətləri yoxdur.

Bu növ fəaliyyətin yalnız məhkəmə tərəfindən yerinə yetirilməsi tələbi onu da nəzərdə tutur ki, ədalət mühakiməsi aktları (höküm və ya məhkəmənin digər qərarları) qüvvəyə mindikdən sonra mütləq həyata keçirilməlidir. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının 129-cu maddəsində deyilir: *"Məhkəmənin qəbul etdiyi qərarlar dövlətin adından çıxanılır və onların icrası məcburidir"*.

Onlar qanuni qüvvəyə mindikdən sonra ümumi məcburi əhəmiyyət kəsb edir və dönmədən həyata keçirilməlidir. Onları dəyişmək və ya ləğv etmək hüququna, prosessual qaydalara və təminatlara ciddi əməl etməklə, yalnız yuxarı instansiya məhkəmələri malikdirlər ki, bununla da vətəndaşların hüquq və qanuni mənafeləri və deməli, cəmiyyətin və dövlətin qanunauyğun maraqları mühafizə olunur.

4. Məhkəmənin qanunilliyinin, səlahiyyətliliyinin və qərəzsizliyinin təmin olunması

Bu prinsipin mahiyyətini qısaca olaraq, belə şərh etmək olar ki, mülki və cinayət işlərinin baxılması və həll edilməsinə etibar edilmiş məhkəmə qanuni, səlahiyyətli və qərəzsiz olduğu halda, ədalət mühakiməsinin qarşısında duran vəzifələri yerinə yetirirlər.

Bu müddəa qüvvədə olan qanının vericilikdə bilavasitə göstərilməsə də Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasından (7,12,127-ci və s. maddələr) və digər qanunlardan, birinci növbədə məhkəmələrin quruluşu və prosessual qanunvericilikdən, habelə nüfuzlu Beynəlxalq aktlardan irəli gəlir.

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının 127-ci maddəsinin 2-ci hissəsində deyilir: *"Hakimlər işlərə qərəzsiz, ədalətlə, tərəflərin hüquq bərabərliyinə, faktlara əsasən və qanuna müvafiq baxırlar"*.

Mülki və siyasi hüquqlar haqqında Beynəlxalq Paktın 14-cü maddəsinin I hissəsində isə deyilir: *"Hər kəs ona qarşı irəli sürülən hər hansı cinayət ittihamına baxılarkən, yaxud hər hansı bir mülki prosesdə onun hüquq və vəzifələri müəyyənləşdirilərkən işinə qanun əsasında yaradılmış səlahiyyətli, müstəqil və qərəzsiz məhkəmə tərəfindən ədalətlə və açıq baxılması hüququna malikdir"*.

"Məhkəmələr və hakimlər haqqında" Qanunun 8-ci maddəsində deyilir: *"Ədalət mühakiməsi hakimlərin müstəqilliyi təmin edilməklə heç bir məhdudiyət qoyulmadan, faktlara əsasən qərəzsiz, ədalətlə və qanunlara müvafiq həyata keçirilir"*.

Məhkəmənin bütün bu xüsusiyyətlərinin təmin edilməsi üçün qanunla müəyyən edilmiş çoxlu üsullar vardır.

Məhkəmənin sadaladığımız digər prinsiplərinə (qanunçuluq, səlahiyyətlilik və qərəzsizlik) gəldikdə isə, onlar təmin olunma xüsusiyyətlərinə görə fərqlənirlər və onları **üç qrupa** bölmək olar:

- hakimlərin və andlı iclasçıların səlahiyyətini və hakimliyə namizədlərə aid olan tələbləri müəyyən edən qaydalar;

- konkret mülki və ya cinayət işinə baxmalı olan məhkəməni, yeni məhkəmə aidiyyətini və onun tərkibini müəyyən edən qaydalar;

- hakimlərin qeyri-obyektivliyinin və ya qərəzliliyinin mümkünlüyünü məhdudlaşdıran qaydalar.

1-ci qrup qaydalar Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası (125, 126,127-ci maddələr) və "Məhkəmələr və hakimlər haqqında" Qanunun müddəaları ilə müəyyən edilib. Bunlara əməl edilməsi bir "süzgəc" yaradır ki, onun da köməyi ilə məhkəmə funksiyalarını yerinə yetirməyə qadir olmayan (kifayət qədər ixtisası, peşə və həyat təcrübəsi, digər şəxsləri mühakimə etmək hüququ olmayan, yüksək mənəvi tələblərə uyğun gəlməyən və s.) şəxslər bu işdən kənarlaşdırılır. Sonda, nəhayət, bu qaydalar, əsasən, məhkəmələrin səlahiyyətlərini müəyyən edir.

2-ci qrup qaydalar Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının (125-127-ci maddələr), habelə Mülki-Prosessual və Cinayət-Prosessual məcəllələrinin, eləcə də Mülki və siyasi hüquqlar haqqında Beynəlxalq Paktın 14-cü maddəsinin müddəalarından irəli gəlir. Bütün bu müddəalar çoxdan məlum olan ilkin şərtlərin təməlini qoyur: hər bir şəxs əvvəlcədən və mütləq bilir ki, əgər əmlak və ya digər həll ediləsi mübahisə yaranarsa, yaxud cinayət məsuliyyətinə cəlb edilərsə, o hansı məhkəmə qarşısında cavab verməli olacaq. Bu məsələni hər hansı vəzifəli şəxs öz istəyi ilə deyil, qanunvericilik qaydasında həll edir. Qanunvericilik tərəfindən cinayət və mülki işlərin baxılması yeri, məhkəmə instansiyası və tərkibi dəqiq müəyyən edilib.

3-cü qrup qaydalar isə birinci növbədə məhkəmənin qərəzsizliyini təmin edir. Onlar əsasən Mülki-Prosessual və Cinayət-Prosessual məcəllələrində əks etdirilib. Bu qaydalara uyğun olaraq, məsələn, əgər hakim hər hansı işin icraatında hansısa funksiyaları yerinə yetiribse (şahid və ya zərərçəkmiş olarsa, araşdırma zamanı hər hansı ekspert rəy vermişsə, işin araşdırılmasında iştirak etmişsə, iddiaçı və ya cavabdehə hüquqi yardım göstərmişsə və s.), yaxud onun işin gedişatında maraqlı olması üçün əsas varsa, onda həmin hakim bu işə baxılmasından kənarlaşdırılır.

Mülki və cinayət işlərinə baxan məhkəmələrin qanuniliyini, səlahiyyətliyini və qərəzsizliyini təmin edən bu qaydaların rolu və əhəmiyyətinin qiymətləndirilməsi zamanı yadda saxlamaq lazımdır ki, bu qaydalar arasında keçilməz uçurumlar yoxdur, onlar sıx qarşılıqlı əlaqədədirlər və bir-birini tamamlayırlar.

5. Hakimlərin və andlı iclasçıların müstəqilliyi

Hakimlərin müstəqilliyi prinsipi bir çox qanunvericilik aktlarında: Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında (m. 127,1 və III h.), "Məhkəmələr və hakimlər haqqında" Qanunda (m. 8,100 və 122), Cinayət-Prosessual (m. 25), Mülki-Prosessual (m.7) və İnzibati Prosesual (AR İPM) (m. 10) məcəllələrində öz əksini tapmışdır.

AR CPM-in 25.7-ci maddəsində göstərilir: *"Hakimlər və andlı iclasçılar müstəqildirlər və yalnız Azərbaycan Respublikası qanunlarının tələblərinə tabedirlər"* AR CPM-in 254-cü maddəsində isə deyilir: *"Azərbaycan Respublikasının məhkəmələri ədalət mühakiməsini hakimlərin və andlı iclasçıların müstəqilliyinə və iradəsinə qanunsuz təsiri istisna edən şəraitdə həyata keçirirlər"*.

Ədalət mühakiməsinin bu prinsipinin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, məhkəmənin qanun və yalnız qanun əsasında, kənardan heç bir müdaxilə, təzyiq və ya təsir olmadan məsul qərarlar qəbul etməsi üçün real imkanlar şəraiti təmin edilsin. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 127-ci maddəsinin III hissəsində deyilir: *"Hər hansı bir şəxs tərəfindən və hər hansı bir sdbəbdən bilavasitə, yaxud dolayı yolla məhkəmə icraatına məhdudiyət qoyulması, qanuna zidd təsir, hədə və müdaxilə edilməsi yolverilməzdir"*.

Yüzdilliklərlə olan məhkəmə təcrübəsi göstərir ki, məhkəmə elə dövlət orqanıdır ki, onun qərarları müxtəlif səviyyəli digər dövlət orqanlarının, vəzifəli şəxslərin və sadə vətəndaşların gözü qabağımdadır və konkret işlərin araşdırılmasının nəticələri bu və ya digər dərəcədə onların maraqlarına toxuna bilər. Ona görə də, məhkəmələrə təsir etmək üçün çoxillik təcrübə ilə təkmilləşmiş müxtəlif üsul və metodlar mövcuddur. Hətta müasir dövrdə də, hakimlərə rüşvət və vəddən tutmuş hədə və fiziki divan tutulmağadək belə, mövcud olan üsul və metodlar vardır. Bu üsul və metodlar getdikcə daha da kəskinləşir.

Ona görə də, hakimlərin müstəqilliyi prinsipinin təmin edilməsinə "Məhkəmələr və hakimlər haqqında" Qanunun 100-cü maddəsinin 2-ci hissəsində belə təminat verilmişdir:

"Hakimlərin müstəqilliyi onların səlahiyyəti dövründə siyasətsizləşdirilməsi, dəyişilməzliyi və toxunulmazlığı ilə, vəzifəyə təyin olunmasının, məsuliyyətə cəlb edilməsinin, vəzifədən kənarlaşdırılmasının və səlahiyyətlərinə xitam verilməsinin məhdudlaşdırılması ilə, məhkəmə hakimiyyətinin müstəqil fəaliyyət göstərməsi və ədalət mühakiməsinin qanunda nəzərdə tutulmuş qaydada həyata keçirilməsi ilə, məhkəmə icraatına hər hansı şəxs tərəfindən məhdudiyət qoyulmasının və müdaxilə edilməsinin yolverilməzliyi ilə, hakimlərin şəxsi təhlükəsizliyinin təmin edilməsi yolu ilə həyata keçirilir və onlara vəzifələrinə uyğun maddi və sosial təminatlar verilir".

Andlı iclasçıların müstəqilliyi də bu Qanunun 122-ci maddəsində əks olunmuşdur: *"Andlı iclasçıların müstəqilliyi məhkəmə hakimiyyətinin müstəqil fəaliyyət göstərməsi və ədalət mühakiməsinin qanunda nəzərdə tutulmuş qaydada həyata keçirilməsi, məhkəmə işlərə baxılarkən öz vəzifələrini sərbəst icra etməsi, məhkəmə icraatına hər hansı şəxs tərəfindən məhdudiyət qoyulmasının və müdaxilə edilməsinin yohərlməzliyi və andlı iclasçıların toxunulmazlığı ilə təmin edilir".*

Məhkəməyə qarşı hər hansı bir hörmətsizlik, ona konkret işin hərtərəfli, tam və obyektiv baxılmasına mane olmaq məqsədi ilə təsir etmək, eləcə də qanunsuz məhkəmə qərarının çıxarılmasına nail olmaq cəhdi inzibati xəta, yaxud hətta cinayət kimi qiymətləndirilə bilər. Məsələn, AR Cinayət Məcəlləsinin 286.1-ci maddəsinə əsasən, ədalət mühakiməsinin həyata keçirilməsinə mane olma məqsədilə məhkəmə fəaliyyətinə hər hansı formada müdaxilə etmə - 200 manatdan 500 manatadək cərimə və ya 2 ilədək müddətə azadlıqdan məhrum etmə ilə cəzalandırılır.

İnzibati Xətalər Məcəlləsinin 311-ci maddəsinə əsasən, məhkəməyə hörmətsizlik göstərmiş şahid, zərərçəkən şəxs, iddiaçı, cavabdeh və ya iş üzrə iştirak edən başqa fiziki şəxslər 15 manatdan 30 manatadək cərimə edilir.

6. Hər kəsin qanun və məhkəmə qarşısında bərabərliyi

Ədalət mühakiməsinin bu prinsipi bir çox qanunvericilik aktlarında əks etdirilir. "Məhkəmələr və hakimlər haqqında" Qanunun 7-ci maddəsində göstərilir: *"Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 25-ci maddəsinə uyğun olaraq Azərbaycan Respublikasında ədalət mühakiməsi irqindən, milliyyətindən, dinindən, dilindən, cinsindən, mənşəyindən, əmlak vəziyyətindən, qulluq mövqeyindən, əqidəsindən, siyasi partiyalara, həmkarlar ittifaqına və digər ictimai birliklərə mənsubiyyətindən asılı olmayaraq hər bir şəxsin qanun və məhkəmə qarşısında hüquq bərabərliyi əsasında həyata keçirilir".*

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının 127-ci maddəsinin IV hissəsində isə deyilir: *"Ədalət mühakiməsi vətəndaşların qanun və məhkəmə qarşısında bərabərliyi əsasında həyata keçirilir"*.

Bu müddəa AR CPM-in 11-ci, AR MPM-in 8-ci və AR İPM-in 11-ci maddələrində də eyni ilə öz əksini tapmışdır.

Qanun qarşısında bərabərlik - qanunda əks etdirilmiş müddəaların bütün vətəndaşlara eyni cür tətbiq edilməsi deməkdir. Bu zaman təkcə onların hüquqlarının təmin edilməsi deyil, həm də vəzifələrinin yerinə yetirilməsi və ədalət mühakiməsini nizamlayan qanunvericilik aktlarına uyğun olaraq məsuliyyətin tətbiq edilməsi nəzərdə tutulur.

Məhkəmə qarşısında bərabərlik anlayışı, qanun qarşısında bərabərlik anlayışından əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənir. Bu o deməkdir ki, məhkəmə qarşısında bu və ya digər qisimdə duran bütün vətəndaşlar bərabər prosessual hüquq və vəzifələrə malikdirlər. Yəni tutaq ki, kimsə məhkəməyə şahid qismində çağırılıbsa, mənşəyindən, sosial, vəzifə və əmlak vəziyyətindən, irqi və milli mənsubiyyətindən və s. asılı olmayaraq məhkəməyə gəlməli və düzgün cavab verməlidir. Kimin məsuliyyətə cəlb edilməsindən, zərərçəkmiş kimi tanınmasından, ona mülki iddia irəli sürülməsindən və s. asılı olmayaraq, bütün məhkəmələrdə məhkəmə icraatı qaydaları eynidir. Bununla yanaşı, vətəndaşların Azərbaycan Respublikasının Silahlı Qüvvələrinə mənsub olmalarına, hərbi rütbə və vəzifələrinə görə qanunvericilikdə bəzi xüsusiyyətlər nəzərdə tutulur. Lakin bu xüsusiyyətlər yalnız qulluqda olan və ya onlara bərabər tutulan şəxslər üçün nəzərdə tutulur, çünki onların işlərinin məhkəmə aidiyyətinin öz qaydaları müəyyən edilmişdir. Belə işlərə ümumi məhkəmələr tərəfdən deyil, hərbi məhkəmələr tərəfindən baxılır. Bu zaman bütün ümumi və hərbi məhkəmələr üçün eyni olan məhkəmə icraatı qaydalarına tamamilə əməl olunur və hər hansı üstünlük və ya imtiyazlar istisna edilir.

Cinayət işlərinin icraatı üçün qaydalarda Azərbaycan Respublikası Prezidenti, Baş naziri, Milli Məclis deputatları və hakimlər üçün istisna müəyyən edilib.

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının 106-cı maddəsində deyilir: *"Azərbaycan Respublikasının Prezidenti toxunulmazlıq hüququna malikdir. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin şəərəfvə ləyaqəti qanunla qorunur"*.

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının 90-cı və 123-cü maddələrində göstərilir ki, səlahiyyətləri müddətində Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi deputatlarının və Baş nazirin şəxsiyyəti toxunulmazdır. Onlar səlahiyyət müddəti ərzində cinayət məsuliyyətinə cəlb edilə bilməz, tutula bilməz, məhkəmə qaydasında inzibati tənbeh tədbirləri tətbiq edilə bilməz, axtarısa məruz qala bilməz və şəxsi müayinə edilə bilməzlər. Əgər onlar cinayət başında yaxalanarsa tutula bilər, lakin onları tutan orqan bu bərdə dərhal Azərbaycan Respublikasının Baş prokuroruna xəbər verməlidir və yalnız Azərbaycan Respublikasının Baş prokurorunun təqdimatına əsasən Baş nazirin toxunulmazlığına Prezident tərəfindən, Milli Məclis deputatının toxunulmazlığına isə Milli Məclisin qərarı ilə xitam verilir.

Lakin bu istisnalar heç də həmin şəxslərə müvafiq məsuliyyətdən yayınmaları üçün üstünlük və imtiyazlar vermir. Söhbət burada həmin şəxslərin vəzifəsinin ictimai əhəmiyyətini nəzərə alaraq, məsuliyyətə cəlb olunmalarının qanunililiyi və əsaslılığı üçün əlavə təminatlardan gedir. Barələrində cinayət işi qaldınıldıqdan sonra həmin şəxslər bütün vətəndaşlarla bərabər vəziyyətdə prosessual hüquqlara malik olur və vəzifələrini yerinə yetirirlər.

7. Vətəndaşların məhkəmə müdafiəsi hüququnun təmin edilməsi

Vətəndaşların hüquq və azadlıqlarının müdafiəsi Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 60-cı maddəsində öz əksini tapmışdır:

I. Hər kəsin hüquq və azadlıqlarının məhkəmədə müdafiəsinə təminat verilir.

II. Hər kəs dövlət orqanlarının, siyasi partiyaların, həmkarlar ittifaqlarının və digər ictimai birliklərin, vəzifəli şəxslərin qərar və hərəkətlərindən (yaxud hərəkətsizliyindən) məhkəməyə şikayət edə bilər".

Bu müddəa "Məhkəmələr və hakimlər haqqında" Qanunun 10-cu maddəsində daha da dəqiqləşdirilib:

"Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının, onun ərazisində yaşayan xarici vətəndaşların, habelə vətəndaşlığı olmayan şəxslərin Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında və digər qanunlarda nəzərdə tutulmuş hüquq və azadlıqlarının, hüquqi şəxslərin qanuni mənafeələrinin hər cür qəsdlərdən və qanun pozuntularından məhkəmə icraatının istənilən mərhələsində məhkəmə müdafiəsi hüququ təmin olunur. Heç kəs məhkəmə müdafiəsi hüququndan məhrum edilə bilməz".

Dövlət fəaliyyətinin bir növü olan məhkəmələr tərəfdən həyata keçirilən hüquqi müdafiəyə azad yol demokratiyanın və hüquqi dövlətin dayaqlarından biri hesab edilir. Bu özünü dövlət hakimiyyətinin əsas şaxələrə bölünməsində, onların funksiyalarının dəqiq məhdudlaşdırılmasında, cilovlama və əks qüvvələr sisteminin olmamasında əks etdirir.

Bu prinsip AR MPM-in 4.1-ci maddəsində belə açıqlanıb: *"Bütün fiziki və hüquqi şəxslər özlərinin qanunla qorunan hüquq və azadlıqlarını, eləcə də maraqlarını qorumaq və təmin etmək məqsədilə qanunla müəyyən edilmiş qaydada məhkəmə müdafiəsindən istifadə etmək hüququna malikdirlər".*

Ümumbəşər təcrübəsi artıq müasir dövr üçün çoxdan geniş məlum olan belə bir mülahizəni təsdiq edib ki, heç kəs öziinə və yaxın qohumlarına aid olan işdə hakim ola bilməz. Vətəndaşa və ya təşkilata bilərəkdən qanunsuz hərəkətləri ilə zərər vurmuş hər hansı icra orqanlarının vəzifəli şəxsinin günahını öz istəyi ilə tam boynuna alması, zərərin nəticələrini aradan qaldıracağı ehtimalı çox azdır. Yuxarı icra hakimiyyəti orqanlarının vəzifəli şəxsləri tərəfindən də belə səhv və sui-istifadələrin aradan qaldırılacağı ehtimalı çox yüksək deyil. Hər halda səhvlərlə və sui-istifadələrlə mübarizədə idarədaxili mexanizmin yüz faiz müntəzəm və etibarlı işləməsi ehtimalı yoxdur.

Ona görə də, zərər vurulmuş şəxsə köməyə gələn hər hansı digər bir qüvvə lazımdır. Belə bir qüvvə kimi müstəqil, obyektiv və səlahiyyətli məhkəmə ola bilər ki, bu da Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 127-ci maddəsinin 8-ci hissəsində məhkəmə icraatının istənilən mərhələsində hər kəsin müdafiə hüququnun təmin olunduğu kimi göstərilir.

Hüquq və azadlıqların məhkəmə müdafiəsinin effektivliyinin və vacibliyinin qəbul olunması bir çox digər dövlətlərdə, beynəlxalq aləmdə belə, çox geniş yayılmışdır. Məsələn, **İnsan hüquqları haqqında ümumi Bəyannamədə** göstərilmişdir ki, hər bir şəxs onun hüquq və vəzifələrinin təyini və ona qarşı irəli sürülmüş cinayət ittihamının məsəhliliğinin müəyyənləşdirilməsi üçün onun işinin müstəqil və bitərəf məhkəmədə, tam bərabərlik əsasında, aşkarlıq və ədalətin bütün tələblərinin gözlənilməsi şəraitində baxılması hüququna malikdir.

Bu fikir **Mülki və siyasi hüquqlar haqqında Beynəlxalq Paktda** (2m, 3h) daha da inkişaf etdirilmişdir. Onun müddəalarına əsasən, dövlət öz üzərinə məhkəmə müdafiəsinin imkanlarını daha da inkişaf etdirmək öhdəliyini götürür. Göstərilən

müddəa adı çəkilən beynəlxalq sənədin 14-cü maddəsinin 1-ci hissəsində də dəstəklənir.

Beləliklə, Konstitusiyaya və digər qanunvericilik aktlarının müddəaları əsasında bir neçə nəticə çıxarmaq olar:

I. Məhkəmə müdafiəsi hüququndan hər bir şəxs istifadə edə bilər. Bu o deməkdir ki, təkcə Azərbaycan Respublikasının vətəndaşları deyil, həm də əcnəbilər və vətəndaşlığı olmayan şəxslər də Azərbaycan Respublikasında olarkən, bu hüquqdan istifadə edə bilərlər (ARK, m. 69).

"Vətəndaşların hüquq və azadlıqlarını pozan qərar və hərəkətlərdən (hərəkətsizlikdən) məhkəməyə şikayət edilməsi haqqında" Qanuna əsasən, dövlət orqanlarının və yerli özünüidarə orqanlarının, müəssisələrin, idarələrin və təşkilatların, ictimai birliklərin, vəzifəli şəxslərin qərar və hərəkətləri (hərəkətsizliyi) nəticəsində öz hüquq və azadlıqlarını pozulmuş hesab edən Azərbaycan Respublikasının hər bir vətəndaşının məhkəməyə müraciət etmək hüququ vardır.

Əcnəbilər və vətəndaşlığı olmayan şəxslər Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı dövlətlərarası müqavilələrdə başqa qayda nəzərdə tutulmamışdırsa, qanunla müəyyənləşdirilmiş qaydada müvafiq məhkəməyə müraciət edə bilərlər.

2. Məhkəməyə müraciət etmək hüququ, hüquqi yardım almaq hüququ ilə sıx bağlıdır. Ona görə də qanunvericiliyi və onun tətbiq edilməsini, məhkəmələrdə işin apanma təcrübəsini dərinlən bilmədən məhkəmə müdafiəsinin imkanlarını səmərəli şəkildə həyata keçirmək mümkün deyil. Belə keyfiyyətlərə isə hüquq peşəsi olan adamlar, yəni vəkillər malikdirlər.

3. Qanun pozğunluğuna və ya kiminsə səlahiyyətlərini aşmasına, yaxud hüquqlarının məhdudlaşdırılmasına səbəb olan bütün qərar və hərəkətlər barəsində məhkəmə şikayətinə yol verilir. Köhnə qanının vericilikdən fərqli olaraq, hal-hazırda istənilən dövlət orqanlarının, ictimai təşkilatların və ya vəzifəli şəxslərin qərar və hərəkətlərindən şikayət verilməsinə yol verilir.

Artıq biz yuxarıda "Vətəndaşların hüquq və azadlıqlarını pozan qərar və hərəkətlərdən (hərəkətsizlikdən) məhkəməyə şikayət edilməsi haqqında" AR Qanununa əsasən vətəndaşların məhkəməyə müraciət etmək hüququnu qeyd etdik. "Təhqiqat, ibtidai istintaq, prokurorluq və məhkəmə orqanlarının qanunsuz hərəkətləri nəticəsində fiziki şəxslərə vurulmuş ziyanın ödənilməsi haqqında" Qanun isə təhqiqat, ibtidai istintaq, prokurorluq və məhkəmə orqanlarının və ya onların vəzifəli şəxslərinin qanunsuz hərəkətləri (səhvi və ya sui-istifadəsi) nəticəsində fiziki şəxslərə vurulmuş ziyanın dövlət tərəfindən ödənilməsi hüququnun təmin edilməsinə yönəldilmişdir.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası (m. 61 və 67) və digər qanunlar (məsələn, CPM, m.19) bu prinsipi geniş açıqlayır. Onlar heç də cinayət məsuliyyətinə cəlb edilən şəxslərin müdafiə hüququnu sadəcə olaraq elan etmir, həm də bu hüququn təminatlığını xüsusilə nəzərə çatdırır. Bu baxımdan Konstitusiyasının 61-ci maddəsində deyilir:

I. Hər kəsin yüksək keyfiyyətli hüquqi yardım almaq hüququ vardır.

II. Qanunla nəzərdə tutulmuş hallarda hüquqi yardım ödənişsiz, dövlət hesabına göstərilir.

III. Hər bir şəxsin səlahiyyətli dövlət orqanları tərəfindən tutulduğu, həbsə alındığı, cinayət törədilməsində ittiham olunduğu andan müdafiəçisinin köməyindən istifadə etmək hüququ vardır".

Bu müddəə "Məhkəmələr və hakimlər haqqında" Qanunun 10-cu maddəsinin 2-ci hissəsində daha da dəqiqləşdirilib: *"Şübhə edilən, təqsirləndirilən şəxsin AR qanunvericiliyində nəzərdə tutulmuş vasitələrlə müdafiə hüququna, o cümlədən tutulduğu, həbsə alındığı, cinayət törədilməsində ittiham olunduğu andan müdafiəçinin köməyindən istifadə etmək hüququna təminat verilir"*.

8. Şübhəli və təqsirləndirilən şəxslərin müdafiə hüququnun təmin edilməsi

Bu prinsipin geniş izahı iki əsas müddəaya əsaslanır:

a) **Şübhəli və təqsirləndirilən şəxslərin öz hüquq və qanuni mənafələrini effektiv reallaşdırmaq üçün geniş hüquq kompleksinə malik olması** müddəaları Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının 26-cı maddəsinin I-ci hissəsində qeyd edilən: *"Hər kəsin qanunla qadağan olunmayan üsul və vasitələrlə öz hüquqlarını və azadlıqlarını müdafiə etmək hüququ vardır"* ifadəsində öz bariz nümunəsini tapıb. Ona görə də, AR CPM-in 90-cı maddəsində göstərilir ki, şübhəli şəxsin nədə şübhələndiyini bilmək və ona elan olunan ittihama dair izahat vermək, sübutlar təqdim etmək, vəsatətlər vermək, müdafiəçi tutmaq, müstəntiqin, təhqiqat apararı şəxsin, prokurorun və məhkəmənin hərəkətlərindən və qərarlarından şikayət vermək və digər hüquqları vardır.

b) **Şübhəli və təqsirləndirilən şəxslərin müdafiəçinin köməyindən istifadə etmək hüququ haqqında müddəalar.** Şübhəli və təqsirləndirilən şəxs özü müdafiəçini seçə bilər. Bəzi hallarda isə, onun dəvət etməyindən asılı olmayaraq, müdafiəçi təyin olunur (AR CPM-in 90,91-ci m.). Belə imkan onun tutulduğu, həbs edildiyi və ya ittiham aktının təqdim edildiyi andan verilir. Müdafiəçiyə öz borcunu yerinə yetirmək üçün geniş hüquqlar verilmişdir (AR CPM-in 92-ci m.).

9. Tərəflərin çəkişməsi və hüquq bərabərliyi prinsipi

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının 127-ci maddəsinin 2-ci və 7-ci hissələrinə müvafiq olaraq ədalət mühakiməsi çəkişmə və tərəflərin bərabərliyi prinsipinin əsasında həyata keçirilir. Bu prinsip öz məzmununa görə, yuxarıda göstərdiyimiz ədalət mühakiməsinin vətəndaşların qanun və məhkəmə qarşısında bərabərliyi prinsipi ilə oxşar olsa da, eyni deyil.

Çəkişmə ədalət mühakiməsinin bir prinsipi kimi, dövlət fəaliyyətinin bu növünün həyata keçirilməsi ilə cinayət və mülki işlərə baxılarkən məhkəmə iclaslarında iştirak edən tərəflərin hüquq və qanuni mənafələrini bərabər səviyyədə müdafiə etmək imkanlarına malik olmur. Başqa sözlə desək, ədalət mühakiməsi o zaman çəkişməli olur ki, məhkəmə işində tərəflər fəal və bərabər surətdə mübahisə edə, öz doğruluğunu sübut edə, sərbəst şəkildə öz dəlillərini və işə aid sübutları göstərə, fakt və hadisələrə öz şərhini söyləyə, bununla da həqiqətin və ədalətin bərqərar olmasına kömək edə, ədalət mühakiməsi aktının qanun iliyi və əsaslılığını təmin edə bilsinlər. Bu zaman məhkəmə həqiqətin aşkar edilməsində fəal iştirak edən orqan rohumu oynayır və o, tərəflərin hərəkətlərindən qanun auyğunluğuna və qanunla müəyyən edilmiş məhkəmə icraatının bütün qaydalarına dönmədən əməl edilməsinə nəzarət edir. Çəkişmə ədalət mühakiməsinin vacib prinsipidir. Ona görə də onun tam reallaşması, hər şeydən əvvəl, tərəflərin bərabər hüquqluğu hər bir tərəfin öz hüquq və qanuni mənafələrinin effektiv müdafiəsi üçün real imkanların yaradılmasının ardıcıl olaraq həyata keçirilməsini təmin edir.

Çəkişmənin konkret təzahürünə cinayət-prosessual və mülki prosessual qanunvericiliyinin bir çox müddəalarında rast gəlinir. Məsələn, AR CPM-in 32-ci maddəsində tərəflərin çəkişməsi və bərabərliyi ideyası belə göstərilir:

"32.1. Azərbaycan Respublikasında cinayət mühakimə icraatı ittiham və müdafiə tərəfinin çəkişməsi əsasında həyata keçirilir". "32.2.2. hər bir tərəf məhkəmədə öz mövqeyini müdafiə etmək üçün bərabər hüquqlara və imkanlara malikdir". AR MPM-in 9-cu maddəsində isə bu fikir belə əks etdirilib: *"Ədalət mühakiməsi çəkişmə, tərəflərin bərabərliyi və faktlar əsasında həyata keçirilir. ...Hakim bütün hallardaprosesin çəkişmə prinsipini təmin etməlidir. O öz qərarını yalnız tərəflərin çəkişmə prinsipinə əsasən müzakirə etdiyi dəlillərlə, onların verdiyi izahatlarla, sənədlərlə əsaslandırılmalıdır".*

AR İPM-in 15-ci maddəsində də bu prinsip belə göstərilmişdir: *"İnzibati məhkəmə icraatı çəkişmə (kontradiktor icraat) prinsipi əsasında həyata keçirilir".*

10. Təqsirsizlik prezumpsiyası

Təqsirsizlik prezumpsiyası prinsipinin mahiyyəti Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 63-cü maddəsinin I hissəsində açıqlanıb (bu maddə bütünlüklə bu prinsipə həsr edilib): *"Hər kəsin təqsirsizlik prezumpsiyası hüququ vardır. Cinayətin törədilməsində təqsirləndirilən hər bir şəxs, onun təqsiri qanunla nəzərdə tutulan qaydada sübuta yetirilməyibsə və bu barədə məhkəmənin qanuni qüvvəyə minmiş hökmü yoxdursa, təqsirsiz sayılır "*. Bu anlayışı cinayət işləri üzrə ədalət mühakiməsinin həyata keçirilməsinin demokratik prinsipinin qanunvericilik düsturu hesab etmək olar. Bu prinsipin əsası hamıya məlum olan belə əxlaq norması təşkil edir ki, nə qədər sübut edilməyib, hər bir şəxs təmiz və düzgün adam hesab edilir. Bu prinsip, eləcə də insan hüquqlarına dair nüfuzlu beynəlxalq sənədlərin, o cümlədən **insan hüquqları haqqında Ümumi Bəyannamənin** (m.11.1) və **Mülki və siyasi hüquqlar haqqında Beynəlxalq Paktın** (m.14.2) müddəalarına əsaslanır.

AR Konstitusiyasının 63 -cü maddəsinin II hissəsində göstərilmiş *"Şəxsin təqsirli olduğuna əsaslı şübhələr varsa, onun təqsirli bilinməsinə yol verilmir "* müddəası qanının vericilikdə tamamilə yetli anlayışdır. Bunu belə şərh etmək olar ki, şəxsin təqsirli bilinməsi (yəni tanınması) üçün, onun təqsirli olduğuna əsaslı şübhələrin olması hələ kifayət deyil. Yəni şübhələr heç vaxt ədalət mühakiməsində əsas sübut hesab edilə bilməz, onun üçün dəlillər olmalıdır. Nə qədər ki şəxsin təqsirliliyi məhkəmədə sübut edilməyib, onu təqsirli hesab etmək olmaz. Konstitusiyasının 63 -cü maddəsinin III hissəsində isə deyilir ki, cinayətin törədilməsində təqsirləndirilən şəxs özünün təqsirsizliyini sübuta yetirməyə borclu deyildir. Cinayət-prosessual qanunvericiliyində bu müddəa daha geniş açıqlanıb: *"Cinayət törədilməsində təqsirləndirilən şəxs özünün təqsirsiz olmasını sü-butə yetirməyə borclu deyildir. İttihamı sübuta yetirmək, şübhəli və ya təqsirləndirilən şəxsin müdafiəsi üçün irəli sürülən dəlilləri təkzib etmək vəzifəsi ittiham tərəfinin üzərinə düşür" (AR CPM, 21.3 m).*

Konstitusiyasının 63-cü maddəsinin IV hissəsində deyilir: *"Ədalət mühakiməsi həyata keçirilərkən qanunu pozmaqla əldə edilmiş sübutlardan istifadə oluna bilməz".*

AR CPM-in 125.2.2-ci maddəsində göstərilir ki, zorakılıq, hədə-qorxu, aldatma, işgəncə və digər qəddar, qeyri-insani, yaxud ləyaqəti alçaldan hərəkətlərin tətbiq edilməsi ilə əldə edilmiş məlumatların, sənədlərin və digər əşyaların cinayət işi üzrə sübut kimi qəbul edilməsinə yol verilmir.

Konstitusiyasının 63-cü maddəsinin V hissəsində isə belə deyilir: *"Məhkəmənin hökmü olmasa, kimsə cinayətdə təqsirli sayıla bilməz".* Bu barədə AR CPM-in 23.1-ci

maddəsində göstərilir ki, məhkəmənin hökmü olmadan heç kəs cinayət törətməkdə təqsirli sayıla və məhkum oluna bilməz.

Təqsirsizlik prezumpsiyasından belə nəticə çıxarmaq olar ki, sübut edilməsi, aradan qaldırılması mümkün olmayan bütün şübhələr şübhəli və ya təqsirləndirilən şəxsin xeyrinə başa düşülməlidir, eləcə də kiminsə cinayət törətməkdə sübut edilməmiş təqsirliliyi, onun təqsirsizliyinin sübut edilməsinə bərabərdir.

11. Bütün məhkəmələrdə işhrə açıq baxılması

Bu prinsip Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 127-ci maddəsinin V hissəsində tamamilə açıqlanmışdır: *"Bütün məhkəmələrdə işlərin icraatı açıq aparılır. İşə qapalı iclasda baxılmasına yalnız o halda icazə verilir ki, məhkəmə açıq icraatın dövlət, peşə və koinin ersiya sirlərinin açılmasına səbəb olacağını güman edir, ya da vətəndaşların şəxsi və ya ailə həyatının məxfiliyini qorumaq zərurətinin mövcudluğunu müəyyən edir"*.

AR CPM-də nəzərdə tutulmuş dövlət, peşə və koinin ersiya sirlərinin, habelə vətəndaşların şəxsi və ailə sirlərinin qorunması halları istisna olmaqla, Azərbaycan Respublikasında cinayət işləri və cinayət təqibi ilə bağlı digər materiallar üzrə ədalət mühakiməsi bütün məhkəmələrdə açıq aparılır.

Bu prinsipin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, bu və ya digər məhkəmə işində prosesdə iştirak etməyən digər şəxslər belə işə baxılarkən zala buraxıla bilərlər. Bu prinsip ədalət mühakiməsində demokratizmin təmin edilməsinə kömək edir, cinayət və mülki işlərə baxılan yerdə vətəndaşlara iştirak etmək imkanı verilir, ədalət mühakiməsi üzərində bu bir növ ictimai nəzarətdir, məhkəməni intizamlı olmağa və yaranan məsələlərin həllinə həm forma, həm də məzmunca daha məsul yanaşmağa, məhkəmədə baş verən bütün hadisələrin gedişatına daha inandırıcı və əsaslı qaydada qayğı göstərməyə vadar edir.

Bununla yanaşı, bu ümumi qaydalardan istisnaya da yol verilir. Məsələn, AR CPM-in 310.3-cü maddəsinə əsasən, 16 yaşından aşağı olan şəxslər tərəf və ya şahid olmadıqda məhkəmə iclası zalına buraxılmırlar. Məhkəmənin açıq iclasında iştirak etmək arzusunda olan şəxslər iclas zalına iclasdan əvvəl və ya iclaslararası tənəffüsdə zalda boş yerlərin olduğu halda buraxılırlar.

Mülki prosessual qanunvericiliyə görə işlərə aşkar baxılması demokratik cəmiyyətdə əxlaq, ictimai qayda, dövlət təhlükəsizliyi baxımından, həmçinin digər xüsusi hallarla əlaqədar ədalət mühakiməsinin maraqlarına toxunarsa, məhkəmə baxışı və ya onun bir hissəsi qapalı keçirilə bilər.

Mülki işlərə baxılarkən məhkəmə baxışında iştirak edən şəxs övladlığa götürmə, vərəsəlik, kommersiya, ixtira və ya vergi sirlərinin, eləcə də qanunla qorunan digər sirlərlə yanaşı, həmçinin şəxsi və ailə həyatının intim məsələlərinin qorunması məqsədi ilə məhkəmə baxışını qapalı keçirməyi tələb edə bilər.

Mülki və cinayət işlərinə qapalı baxılarkən, bütün hallarda, məhkəmə icraatının bütün qaydalarına ciddi əməl olunmalıdır. Məhkəmələrin hökm və qərarları bütün hallarda açıq elan edilir.

AR İPM-in 17-ci maddəsində məhkəmə iclaslarının (17.3-cü maddədə göstərilən qapalı məhkəmə iclaslarının keçirildiyi hallar istisna olmaqla) ictimaiyyət üçün açıq keçirildiyi göstərilir.

12. Məhkəmə icraatının aparıldığı dil prinsipi

Bu prinsip Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 127-ci maddəsinin X hissəsində şərh edilir: *"Azərbaycan Respublikasının məhkəmə icraatı Azərbaycan Respublikasının*

dövlət dilində və ya müvafiq yerin əhalisinin çoxluq təşkil edən hissəsinin dilində aparılır. İşin iştirakçısı olub məhkəmə icraatının aparıldığı dili bilməyən şəxslərin işin materialları ilə tam tanış olmaq, məhkəmədə tərcüməçi vasitəsilə iştirak etmək və məhkəmədə ana dilində çıxış etmək hüququ təmin edilir".

Bu prinsip tələb edir ki, cinayət mühakimə icraatı, eləcə də mülki işlər və iqtisadi mübahisələr üzrə məhkəmə icraatı Azərbaycan Respublikasının dövlət dilində, yaxud da müvafiq ərazinin əhalisinin çoxluq təşkil edən hissəsinin dilində aparılsın.

Cinayət prosesini həyata keçirən orqan cinayət mühakimə icraatının aparıldığı dili bilməyən cinayət prosesi iştirakçılarının öz ana dilindən istifadə etmək, ibtidai araşdırma və məhkəmə baxışı zamanı tərcüməçinin köməyindən pulsuz istifadə etmək, ibtidai araşdırma qurtardıqdan sonra cinayət işi və ya cinayət təqibi ilə bağlı digər materiallarla tam tanış olmaq, məhkəmədə ana dilində çıxış etmək hüququnu təmin etməlidir.

Bu prinsipin mahiyyəti, həmçinin AR MPM-in 11-ci maddəsində də göstərilmişdir. Tərcüməçi ona tapşırılmış tərcüməni tam və dəqiq yerinə yetirməlidir. Bu borcunu yerinə yetirmədikdə o, məsuliyyət daşıyır və AR CM-in 297-ci maddəsinə əsasən, tərcüməçi 6 ayadək müddətə azadlıqdan məhrum edilə bilər. Tərcüməçinin cinayət prosesinin bütün iştirakçıları üçün xidməti hər bir halda pulsuzdur.

13. Cinayət işlərinin qiyabi məhkəmə icraatına yol verilməməsi

Bu müddəə öz hüquqi əsasını Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 127-ci maddəsinin VI hissəsində tapmışdır: *"Qanunda nəzərdə tutulmuş hallar istisna olmaqla, cinayət işlərinin qiyabi məhkəmə icraatına yol verilmir".*

Cinayət-prosessual qanunvericiliyinə əsasən, AR CPM-də nəzərdə tutulmuş hallar istisna olmaqla, Azərbaycan Respublikasının məhkəmələrində cinayət işləri və cinayət təqibi ilə bağlı digər materiallar üzrə ədalət mühakiməsinin qiyabi aparılmasına yol verilmir.

Bu prinsipin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, şübhəli və təqsirləndirilən şəxsin iştirakı olmadan cinayət işinin təhqiqatı və istintaqı başa çatdırıla bilməz. O, cinayət işinin gedişatı və işdə olan bütün materiallarla, o cümlədən ittiham aktı ilə şəxsən tanış edilməli, üzləşdirmələrdə iştirak etməlidir. Ona ibtidai istintaqın qurtarılması elan edildikdən sonra ittiham aktı təqdim edilməlidir. Təqsirləndirilən şəxsin müstətiqin və prokurorun hərəkətlərindən şikayət vermək hüququ vardır. Məhkəməyə iş prokuror vasitəsi ilə verildikdən və yalnız ittiham aktı ona təqdim edildikdən sonra cinayət işinə baxıla bilər.

AR CPM-in 311-ci maddəsinə əsasən, məhkəmə iclasında cinayət işinə təqsirləndirilən şəxsin iştirakı ilə baxılmalıdır və müstəsna hallardan başqa bütün hallarda, o, iştirak etmədikdə məhkəmə işinə baxılması təxirə salının alıdır. Təqsirləndirilən şəxsin iştirakı olmadan məhkəmə baxışına yalnız aşağıdakı müstəsna hallarda yol verilir:

1) Azərbaycan Respublikasının hüdudlarından kənarında olan təqsirləndirilən şəxs məhkəməyə gəlməkdən qəsdən boyun qaçırırdıqda;

2) cinayət təqibi ilə bağlı bütün halların hərtərəfli, tam və obyektiv tədqiq edilməsinə mane olmamaq şərtilə böyük ictimai təhlükə törətməyən cinayətdə təqsirləndirilən şəxs ona qarşı irəli sürülmüş ittihama məhkəmədə onun iştirakı olmadan baxılması barədə vəsatət qaldırırdıqda.

Təqsirləndirilən şəxs üzrlü səbəblər olmadan məhkəmə iclasına gəlmədikdə o, məhkəmənin qərarı əsasında məhkəmə iclasına məcburi gətirilə və AR CPM ilə nəzərdə

tutulmuş əsaslar olduqda onun barəsində qətimkan tədbiri seçilə və ya seçilmiş qətimkan tədbiri daha ağır ilə əvəz edilə bilər.

14. Məhkəmə icraatının bilavasitəliyi və şifahiyyə prinsipi

Bilavasitəlik və şifahilik prinsipi məhkəmə icraatının açıq aparılması və çəkişmə prinsipi əsasında həyata keçirilməsi ilə birbaşa bağlıdır. Məhkəmə icraatının aşkarlığı və çəkişmə prinsiplərindən fərqli olaraq, bilavasitəlik və şifahilik prinsipi Konstitusiyada və digər hüquq sahələrində bilavasitə əks olunmasa da, bu prinsipin mövcudluğu öz-özlüyündə aydındır. Ona görə ki, bu prinsipə əməl edilmədən məhkəmənin açıq və çəkişmə yolu ilə aparılması mümkün deyil. Məhkəmə icraatının bilavasitəliyi və şifahiliyi ədalət mühakiməsi həyata keçirilərkən aşkarlıq və çəkişmə üçün vacib olan bir alətdir. Bu prinsipin məzmunu ondan ibarətdir ki, məhkəmə icraatında bütün sualların tədqiq edilməsi və müzakirəsi, bütün işlər üzrə (konstitusiyaya, cinayət, mülki, inzibati-iqtisadi) məhkəmə qərarlarının elan edilməsi bilavasitə məhkəmə iclaslarında şifahi olaraq həyata keçirilir.

Məhkəmədə baxılan bütün işlər həmişə keçmişdə baş vermiş hadisələrlə bağlıdır. Bu faktlar müstəntiq tərəfindən yalnız qanunla ciddi müəyyən edilmiş qaydada və hallarda bilavasitə qavrama yolu ilə tədqiq edilə bilər (hadisə yerinə baxış keçirmək, ifadələrin yerində yoxlanılması və istintaq eksperimentinin aparılması, tanının a üçün təqdim etmə və s.). Hakimin və ya məhkəmənin bu sahədə imkanları isə daha məhduddur. Sübutetmə predmetinə aid olan faktlar barədə məlumatların əksəriyyətini, məhkəmə və məhkəmədə iştirak edən maraqlı tərəflər, yalnız qanunda göstərilmiş sübut mənbələrindən - şahidlərin, zərərçəkmişin və təqsirləndirilən şəxslərin ifadələrindən, ekspert rəyindən və s. əldə edilə bilər.

Məhkəmə icraatının bilavasitəliyi ondan ibarətdir ki, məhkəmədə işlərə baxılarkən sübutların tədqiq edilməsi, şahidlərin və təqsirləndirilən şəxslərin ifadələrinin, ekspert rəyinin dinlənməsi, yazılı sənədlərlə tanış olma, maddi sübutlara şəxsən baxılması birinci instansiya məhkəmələrinin borcudur. Bilavasitəlik prinsipinə görə məhkəmənin gəldiyi nəticələr yalnız məhkəmə istintaqında tədqiq edilmiş sübutlara əsaslandıqda məhkəmənin hökmü əsaslı hesab edilir (AR CPM, m. 349.5.1). Bu o deməkdir ki, yalnız qanunda göstərilmiş xüsusi hallarda təqsirləndirilən şəxsin və şahidin və ya digər şəxslərin məhkəmə baxışı zamanı dindirilməsi başqa üsullarla əvəz edilə bilər: həmin şəxslərin ifadələrinin audio yazısı, video və ya kino çəkilişi elan edilə və ya göstərilə bilər (AR CPM, m. 327, 329). Bir cəhəti də qeyd etmək lazımdır ki, hər hansı bir faktı tədqiq etmək üçün məhkəmə tərkibinə daxil olmayan hər hansı digər hakimin və ya andlı iclasçının işə cəlb edilməsi qadağandır (AR CPM, m. 78.6).

Məhkəmə icraatının şifahiliyi o deməkdir ki, sübutlar məhkəmə və ya hakim tərəfindən şifahi olaraq qəbul edilir və məhkəmə prosesinin iştirakçıları tərəfindən şifahi olaraq müzakirə edilir. İşlərin şifahiliyi bütün məhkəmə instansiyalarına xasdır. Məhkəmə baxışının iştirakçılarının bir-biri ilə və məhkəmə ilə əlaqəsinin təmin edilməsi üçün məhkəmə icraatının şifahi forması xarakterikdir. Bununla yanaşı, məhkəmə icraatı zamanı aparılan ayrı-ayrı prosessual hərəkətlərin gedişinin və nəticələrinin yazılı şəkildə sənədləşdirilməsinin məcburiliyi də nəzərdə tutulub (AR CPM, m. 51). Protokolların, qərarların və hökmlərin yazılı formada tərtib edilməsi, bu prosessual hərəkətlərin dəqiq qeyd edilməsinə, bununla da yuxarı instansiya (apellyasiya və kassasiya) məhkəmələri tərəfindən məhkəmənin gəldiyi nəticənin, eləcə də əvvəllər aparılmış prosessual hərəkətlərin qanuniliyinin və əsaslılığının yoxlanılmasına imkan verir.

Ədalət mühakiməsinin həyata keçirilməsi zamanı məhkəmələrin fəaliyyətində aşkarlıq, çəkişmə, təqsirləndirilən şəxsin müdafiə hüququnun təmin edilməsi prinsiplərinin möhkəmləndirilməsi - ədalət mühakiməsinin və məhkəmə icraatının

konstitusiyaya prinsiplərinin vahid sistemi kimi - bilavasitəliyin və şifahiliyin rolunu daha da artırır.

AR İPM-in 16-cı maddəsi də bu prinsipin mahiyyəti ilə bağlıdır: "Məhkəmə tərəfindən mübahisəyə şifahi məhkəmə baxışı (şifahi dinləmələr) qaydasında baxılır".

15. Ədalət mühakiməsinin həyata keçirilməsində xalq nümayəndələrinin iştirakı

Bu prinsipin də hüquqi əsasları Konstitusiyaya müddəalarıdır. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının 1-ci maddəsində Azərbaycan Respublikasında dövlət hakimiyyətinin yeganə mənbəyinin Azərbaycan xalqının olduğu, 54-cü maddəsində Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının cəmiyyətin və dövlətin siyasi həyatında maneəsiz iştirak etmək hüququnun olduğu, 55-ci maddəsində isə Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının dövlətin idarə olunmasında iştirak etmək hüququnun olduğu və bu hüququn onlar tərəfindən bilavasitə və ya nümayəndələri vasitəsi ilə həyata keçirildiyi göstərilmişdir.

Cinayət prosessual qanunvericiliyinə əsasən, təqsirləndirilən şəxs cinayət təqibi üzrə ona qarşı irəli sürülmüş ittiham üzrə ədalət mühakiməsinin andlılar məhkəməsi tərəfindən həyata keçirilməsini tələb etmək hüququna malikdir. Bu hüququn təmin edilməsi üçün birinci instansiya məhkəməsi cinayət işləri üzrə ədalət mühakiməsinin həyata keçirilməsinə andlı iclasçılar qismində Azərbaycan Respublikasının vətəndaşlarını cəlb etməlidir.

Artıq qeyd edilmişdir ki, rayon (şəhər) icra hakimiyyəti orqanının rəhbərliyi hər iki il yarımından bir həmin rayonda (şəhərdə) fəaliyyət göstərən andlılar məhkəməsinin fəaliyyətinin təmin edilməsi üçün həmin ərazidə yaşayan vətəndaşlardan ibarət ümumi və ehtiyatda olan andlı iclasçıların siyahısını tərtib edir.

Andlı iclasçıların ehtiyat siyahısına daxil olan vətəndaşların sayı andlı iclasçıların ümumi siyahısına daxil edilmiş bütün şəxslərin dördə birindən çox olmamalıdır. Onların zəruri sayı müvafiq məhkəmə sədrələri tərəfindən müəyyən edilir və bu barədə rayon (şəhər) icra hakimiyyətinə təqdimat verilir. Andlı iclasçıların ümumi və ehtiyat siyahısının tərtib edilməsi müddətini və qaydalarını da rayon (şəhər) icra hakimiyyəti müəyyən edir.

Andlı iclasçıların iştirakı ilə birinci instansiya məhkəməsində icraatın xüsusiyyətləri AR CPM-in XLVI fəslində öz əksini tapmışdır.

Beləliklə, nəticə olaraq qeyd edirik ki, ədalət mühakiməsinin konstitusiyaya əsasları (prinsipləri) sahəvi qanının vericilikdə əks etdirilmiş bütünlü digər prinsiplərin inkişafı və təkmilləşməsi üçün zəmin yaradır.

Belə ki, Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası bütün hüquq sahələri üçün, onun bütün prinsipləri üçün hüquqi bazadır.

NƏTİCƏ

Məhkəmə hakimiyyətinin xüsusiyyətləri tələb edir ki, onu həyata keçirən orqan cəmiyyətin, qanunçuluğun, haqqın və ədalətin tələblərinə uyğun qurulsun və fəaliyyət göstərmək imkanına malik olsun. Ona görə də, məhkəmələrin təşkil edilməsi hakimiyyətin digər şaxələrini həyata keçirən orqanlarla (qanunvericilik və icraedici) qarşılıqlı əlaqələrin olmasını nəzərdə tutur. Elə buradan da, məhkəmə fəaliyyətinin özünəməxsus əlahiddə qaydalarının (üsulların) tətbiq edilməsi təşəbbüsü və məhkəmələrin nüfuzunun hərtərəfli qaldırılması, onların hüquq-mühafizə orqanları piramidasının zirvəsində özünə möhkəm yer tutulması açıq-aşkar görünür.

Qeyd etdiyimiz ədalət mühakiməsinin əlamətlərini nəzərə alsaq ədalət mühakiməsinə aşağıdakı kimi belə qısa tərif vermək olar:

“Ədalət mühakiməsi mülki və cinayət işlərinin baxılması və həll edilməsi zamanı qanunun tələblərinə və onun müəyyən etdiyi qaydalara dönmədən əməl etməklə, məhkəmə qərarlarının qanuniliyinin ədalətliliyinin və ümumi icbariliyinin təmin edilməsi üçün məhkəmə tərəfindən həyata keçirilən hüquq-mühafizə fəaliyyətidir”.

Yuxarıda göstərilən ədalət mühakiməsi anlayışı və əlamətləri bütün aydınlığı ilə onu digər dövlət idarəçilik formalarından-qanunvericilik, icraedici-sərəncamvericilik, prokuror nəzarətindən fərqləndirir. Ədalət mühakiməsinin bu əlamətləri ədalət mühakiməsinə dövlətin bütün hüquq-mühafizə fəaliyyətinin yüksək səviyyəsinə qaldırır. Məhz buna görə də, məhkəmə fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsi Respublikamızda qanunçuluğun və hüquq qaydalarının realizəsinə və möhkəmlənməsinə təminat verir.